

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

**Леся КОВАЛЬСЬКА
Олександр ПАРХОМЕНКО**

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Івано-Франківськ–Чернігів, 2025

УДК 338.48/.483(072)

К 56

П18

Рекомендовано до друку вченою радою
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Протокол №__від____2025 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Національного університету
«Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
(Протокол №__від____2025 р.)

Рецензенти:

Заставецька Л. Б. – завідувач кафедри географії та методики її навчання, доктор географічних наук, професор Тернопільського національного університету імені В. Гнатюка.

Нестерчук І. К. – кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та географії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Ковальська Л. В., Пархоменко О. Г. Теоретичні основи рекреаційної географії: навчальний посібник для студентів спеціальності ІЗ «Туризм та рекреація» вищих навчальних закладів України. Івано-Франківськ: НАІР, 2025. 107 с.

У разі неможливості особистого відвідування найвизначніших рекреаційних об'єктів світу, їхнє пізнання залишається доступним у межах наукового осмислення та віртуального дослідження. Навчальний посібник висвітлює базові теми освітньої компоненти «Рекреаційна географія». У ньому розкрито предмет, методи та завдання рекреаційної географії як науки, рекреаційну діяльність та її структуру, особливості рекреаційного природокористування, представлено поняттєво-термінологічний апарат рекреаційних досліджень.

Наприкінці кожного розділу наведено питання для самоконтролю знань, що сприятимуть закріпленню навчального матеріалу. Навчальний посібник призначений для студентів вищих навчальних закладів України туристичного (спеціальності ІЗ «Туризм та рекреація»), географічного (спеціальності А4.07 Середня освіта (Географія)) профілів та широкому загалу читачів, які цікавляться територіальними аспектами рекреації.

© Ковальська Л.В., 2025

© Пархоменко О.Г., 2025

ЗМІСТ

Передмова	4
<i>Розділ 1. Концептуальний базис рекреаційної географії</i>	
1.1. Становлення рекреаційної географії	5
1.2. Основні атрибути рекреаційної географії	6
1.3. Методи дослідження у рекреаційній географії, зв'язок з іншими науками	8
1.4. Теорії, концепції та закономірності рекреаційної географії	9
1.5. Функції рекреаційної географії	12
1.6. Поняттєво-термінологічний апарат рекреаційної географії	12
Тестові питання до розділу 1	19
<i>Розділ 2. Рекреаційна діяльність та рекреаційні ресурси</i>	
2.1. Зародження і розвиток рекреаційної діяльності у світі	20
2.2. Рекреаційна діяльність та її види	32
2.3. Рекреаційні ресурси та їх класифікація	41
2.4. Оцінка рекреаційних ресурсів	43
2.5. Атрактивність рекреаційних ресурсів	47
Тестові питання до розділу 2	53
<i>Розділ 3. Рекреаційна регіоналізація світу та України</i>	
3.1. Загальні засади рекреаційної регіоналізації	54
3.2. Таксономічні одиниці рекреаційної регіоналізації	56
3.3. Схеми рекреаційної регіоналізації території України	61
Тестові питання до розділу 3	72
<i>Розділ 4. Ринок рекреаційної індустрії</i>	
4.1. Передумови формування туристичних потоків	73
4.2. Закономірності та тенденції розвитку туристичних регіонів	74
4.3. Міжнародний туристичний ринок	77
4.4. Сегментація туристичного ринку	78
4.5. Виробництво туристичного продукту	79
4.6. Попит на туристичному ринку	81
4.7. Роль туризму у розвитку економіки	82
Тестові питання до розділу 4	85
<i>Розділ 5. Рекреація та довкілля</i>	
5.1. Екологія і рекреація	86
5.2. Вплив рекреації на навколишнє середовище	90
5.3. Рекреаційне навантаження	92
5.4. Охорона природи на рекреаційних територіях	95
Тестові питання до розділу 5	96
Література	97
Термінологічний словник	100

ПЕРЕДМОВА

Сучасний світ характеризується зростаючим значенням рекреації як складової якісного відпочинку, оздоровлення, духовного відновлення та збагачення людини. Розвиток туризму, рекреації та індустрії дозволить вимагати глибоких знань про рекреаційні ресурси, ринок рекреаційної індустрії та вплив рекреаційної діяльності на довкілля. Рекреаційна географія, як освітня компонента, досліджує просторові аспекти організації відпочинку, взаємодію природних та соціально-економічних чинників у формуванні рекреаційних територій, а також закономірності розвитку рекреаційної діяльності в різних регіонах світу.

Рекреаційна географія є однією з важливих галузей географічної науки. Цей навчальний посібник спрямований на висвітлення теоретичних засад рекреаційної географії, розкриття її методологічних підходів та практичного значення. Висвітлення ключових понять, принципів та класифікацій рекреаційної діяльності, загальних засад рекреаційної регіоналізації, а також вплив рекреаційної діяльності на природне середовище покладено в основу написання навчального посібника «Теоретичні основи рекреаційної географії». Він структурований у п'ять розділів, що охоплюють ключові питання рекреаційної географії. Кожен розділ містить тестові завдання, які допоможуть студентам перевірити засвоєні знання, а також список рекомендованої літератури для подальшого самостійного опрацювання.

Матеріали навчального посібника орієнтовані на студентів-здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітніми програмами J3 Туризм та рекреація, A4.07 Середня освіта (Географія), науковців та фахівців у сфері рекреаційного природокористування. Викладений теоретичний матеріал сприятиме формуванню цілісного уявлення про просторову організацію рекреаційної діяльності та її значення в сучасному світі.

Сподіваємося, що навчальний посібник стане не лише навчальним виданням, а й стимулом для подальших досліджень у сфері рекреаційної географії та практичного впровадження її положень у розвиток рекреаційної діяльності та управління рекреаційними територіями.

Будемо вдячні за висловлення зауважень щодо покращення структури і змісту пропонованого навчального посібника, які будуть враховані у подальшій роботі над освітньою компонентою «Рекреаційна географія».

Контакти: кафедра туризмознавства і краєзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. Галицька, 201, м. Івано-Франківськ. E-mail: lesia.kovalska@pnu.edu.ua/ кафедра екології, географії та природокористування Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Полуботка, 53, м. Чернігів. E-mail: oleksandrparhomenko200@gmail.com).

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ БАЗИС РЕКРЕАЦІЙНОЇ ГЕОГРАФІЇ

1.1. Становлення рекреаційної географії

Дослідження рекреаційних проблем у сучасних умовах прискорили процес виявлення специфічного об'єкта наукового пізнання і формування на його основі предметної сутності нової географічної дисципліни – рекреаційної географії.

Рекреаційна географія – галузь географічних знань, яка, спираючись на рекреаційну функцію як необхідну складову суспільного відтворення, займається розробкою теоретичних і методичних засад територіальної організації відпочинку та оздоровлення.

Ряд зарубіжних авторів розглядають рекреаційну географію як частину системи географічних наук з процесами освоєння простору (території) з точки зору еволюції стандартів рекреації у рамках певного соціокультурного утворення. Національні дослідники трактують рекреаційну географію як галузь географічної науки, що вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем, що складаються з природних і культурних комплексів, інженерних споруд, які використовуються для рекреації, а також із обслуговуючого персоналу, органу управління та рекреантів. Зокрема, П. Масляк надав цьому визначенню такого змісту: *рекреаційна географія* – це комплексна географічна наука і навчальна дисципліна, яка вивчає територіальну організацію (ТО) рекреаційного господарства [17]. О. Топчієв рекреаційну географію вважав відносно молодого географічною дисципліною, що перебуває на стадії становлення і швидкого розвитку [36].

Уперше рекреаційна географія почала викладатися у Сімферопольському (нині Таврійському) університеті, з кінця 70-х років – на географічних факультетах як університетів, так і педагогічних інститутів колишнього СРСР (Київського, Чернівецького, Львівського, Харківського тощо). Сучасні наукові основи національної рекреаційної географії закладено працями О. Любіцевої, М. Мальської, Ю. Зінька, П. Масляка, І. Смаля, О. Бейдика та ін.

На першому етапі географи приділяли посилену увагу інвентаризації та оцінці рекреаційних ресурсів, у першу чергу – природних. Надалі

чільне місце у рекреаційно-географічних дослідженнях посіли питання територіальної організації рекреаційної діяльності. У наш час пріоритетним стає дослідження просторових закономірностей та особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності.

Становлення рекреаційної географії дало поштовх виникненню або розвитку ряду рекреаційно-географічних та економічних напрямів (географія туризму, економіка туризму та екскурсійної справи, регіональна рекреаційна географія, основи туризму, географія сфери обслуговування, основи екскурсознавства, маркетинг в туризмі тощо).

Для сучасної рекреаційної географії винятково важливо:

- брати за основу вивчення рекреації стабільні фундаментальні процеси освоєння простору в різних соціокультурних утвореннях, а не форми соціальної і політичної організації, оскільки останні є наслідком більш загальних соціокультурних закономірностей;
- вивчати реалії рекреаційної діяльності;
- враховувати потенційну можливість «перетікання» географічного вивчення рекреаційної галузі у сферу теоретичного та практичного менеджменту і маркетингу.

1.2. Основні атрибути рекреаційної географії

Зарубіжні вчені подають визначення основної сфери дослідження рекреаційної географії, при цьому по-різному тлумачать об'єкт і, відповідно, предмет дослідження, що витікає з нього, враховуючи еволюцію того чи іншого суспільства і досягнення науки, зокрема географії. Тому об'єктом дослідження рекреаційної географії є об'єкти і суб'єкти рекреації в різних соціокультурних утвореннях.

Під **об'єктом** рекреаційної географії розуміють матеріальні предмети, системи, процеси та явища, а також стандарти, які є умовами реалізації різноманітної рекреаційної діяльності людини. *Рекреаційна діяльність* – це вид діяльності людини, зорієнтованої на відновлення власних сил відповідно до стандартів свого соціокультурного утворення. Об'єкт дослідження рекреаційної географії визначається незалежно від типу соціокультурного середовища, але сам по собі він не визначає напрямів розвитку рекреації у практичному плані і плані дослідження рекреаційних процесів.

При визначенні предмета дослідження необхідно уточнити, про який час і соціокультурне середовище йдеться. Предмет рекреаційної географії змінюється залежно від видозмін самого об'єкта (тобто рекреації) і його стану в різних соціокультурних системах.

За П. Масляком, об'єктом вивчення рекреаційної географії є рекреаційне господарство певної території, країни чи всієї нашої планети [17]. Конкретними об'єктами дослідження рекреаційної географії є галузеві (інтегральні) чи просторово-територіальні форми організації рекреації і туризму певних ділянок нашої планети різного таксономічного рангу. **Предмет** дослідження – це складова об'єкта дослідження, на яку спрямована найбільша увага. Відповідно, предметом рекреаційної географії є територіальна організація рекреаційного господарства на певній ділянці Землі, розгляд будь-якої рекреаційної території як однієї системи, що складається з різнорідних, але просторово взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле.

У науці також побутує твердження, що об'єктом дослідження рекреаційної географії є ресурси, рівень концентрації та комбінування яких дозволяє спеціалізувати певні території на виконанні рекреаційних функцій, що є основою формування ТРС. Дослідження рекреаційних ресурсів, виявлення рекреаційного потенціалу території та ефективна організація споживання цих ресурсів, оптимізовані щодо запитів населення, становлять предмет рекреаційної географії.

Однак, більшість національних вчених зазначають, що у визначенні об'єкта і предмета дослідження рекреаційної географії важливо відмовитися від вузької орієнтації на ТРС, оскільки вона була актуальна у пострадянський період із його цільовими інвестиціями у вибрані регіони, що категорично не відповідає реаліям після його розпаду.

Завданнями рекреаційної географії є виявлення й оцінка рекреаційних ресурсів, визначення рекреаційної ємності та можливих граничних навантажень на базі науково обґрунтованих нормативів із метою оптимізації розвитку і функціонування рекреаційної діяльності. Головним завданням рекреаційної географії є розробка на основі пізнання закономірностей розвитку і функціонування рекреаційного господарства раціональних принципів його перманентної територіальної організації (ТО). Ці принципи доволі мінливі у часі, тому вимагають постійної корекції.

1.3. Методи дослідження у рекреаційній географії, зв'язок з іншими науками

Крім об'єкта і предмета дослідження, кожна наука має свої методи пошуку й обґрунтування наукової істини. **Метод наукового дослідження** – це система розумових і/або практичних операцій (процедур), які націлені на розв'язання певних завдань з урахуванням певної пізнавальної мети. Функція методу полягає в тому, що з його допомогою отримують інформацію про навколишню дійсність, заглиблюються у сутність явищ і процесів, розкривають закони та закономірності розвитку, формування й функціонування досліджуваних об'єктів [41].

У своїх дослідженнях рекреаційна географія використовує загальнонаукові методи, а також методи й інформацію географічних та інших наук (системний підхід, порівняльний, картографічний, аналітико-статистичний, історичний, метод експедиційних досліджень, експертних оцінок, методи математичного моделювання). Одним із найбільш поширених є картографічний метод, оскільки карта відіграє значну роль у дослідженні просторових закономірностей розвитку рекреації. Соціальний характер предмета дослідження обумовлює застосування в рекреаційній географії способів і прийомів, які склалися в інших суспільних (балансовий, метод соціологічних досліджень тощо) і медико-біологічних науках. Такий підхід зумовлений соціальним замовленням, сформованим на певному етапі розвитку країни із переважанням у ньому суб'єктивних чинників, реалізованих у принципах централізованої керованої економіки. За умов такої моделі економічного розвитку, що визначала розвиток «рекреаційного господарства», як і інших галузей соціальної сфери, за залишковим принципом, за жорсткої лімітації міжнародних туристичних обмінів попит на послуги туризму деформується, спотворюється дефіцитністю значної кількості послуг, штучно спрямовується на внутрішній туризм і фактично не розглядається як чинник формування пропозиції (що було характерно для країн колишнього СРСР).

У рекреаційно-географічних дослідженнях має місце і ресурсний підхід, оскільки в основі формування і функціонування рекреаційної території лежить концентрація та комбінування природних і культурно-історичних ресурсів, які стимулюють попит населення і його задоволення шляхом організації споживання цих ресурсів [36]. Застосування ресурсного підходу не тільки на теоретичному рівні, а й у практиці

представлено у вигляді проектування та розвитку курортно-рекреаційних зон, туристичних центрів, курортів, тобто, визначення передумов організації різного рівня та спеціалізації рекреаційних територій/господарств.

Рекреація є однією з головних форм продуктивного використання вільного часу людини (суспільний, економічний і науковий феномен), для якого не мають значення міжгалузеві та міждисциплінарні межі. Реальними теоретико-методологічними, методичними та прикладними підвалинами рекреаційної географії є ідеї декількох наук водночас, зокрема географії (соціально-економічної географії, демографії, картографії, кліматології тощо), історії, економіки, екології, медицини. Освітня компонента тісно пов'язана із психологією, соціологією, маркетингом, статистикою та ін. Ця дисципліна посідає специфічне, властиве тільки їй місце у системі наукового знання. Прийнято вважати, що вона знаходиться на перетині декількох наукових галузей, проте повністю входить у суспільні науки, зокрема є галузевою складовою частиною соціальної географії [40].

1.4. Теорії, концепції та закономірності рекреаційної географії

Використання однією наукою теоретичних положень, методичних засобів іншої – дуже поширене явище. Часто на цій основі з'являються нові наукові напрями і дисципліни [41]. Рекреаційна географія, яка в ієрархічній структурі географічних наук підпорядкована соціальній, а та, у свою чергу, – суспільній географії, використовує їхню систему теорій і концепцій. Під **науковою теорією** розуміють форму наукового знання, що є сукупністю достовірних, логічно несуперечливих положень про певну галузь реального світу.

Концепція – деякий спосіб розуміння, трактування певного предмета; головний погляд на предмет; керівна ідея для його системного висвітлення. Концепція зазвичай входить в теорію, однак інколи може започатковувати розвиток нової теорії і згодом сама стає теорією.

У рекреаційній географії найголовнішою теорією є *географічний детермінізм*, сутність якого полягає у вирішальному впливі природного довкілля (рельєфу, клімату, географічного положення тощо) на людину та її життєдіяльність. Так давньогрецькі вчені і мислителі започаткували концепцію причинної залежності державного устрою від географічних, зокрема кліматичних умов. У середньовіччі опис країн пов'язували з їхнім

географічним положенням і природними особливостями регіонів, у пізньому середньовіччі – із впливом кліматичних зон на характер людей. На сьогодні головна ідея теорії полягає у впливі природних умов і ресурсів на духовний світ людей, їхню суспільну організацію і розвиток, розміщення господарської діяльності. Проте той факт, що багато територій з однотипними природними умовами і ресурсами характеризуються різним рівнем економічного розвитку, завдав теорії географічного детермінізму дошкільного удару. Тому виникли нові концепції з урахуванням взаємодії таких чинників, як людина, природа та зумовлені ними територіальні зміни, які поняттям стали основою формування інвайронменталізму.

Інвайронменталізм – більш модифікована щодо сучасності наукова течія, започаткована у Північній Америці. Основна теза цієї теорії – відмінності між країнами зумовлені територіальним поділом праці, який в основному визначається відмінностями у природному середовищі [17].

Серед нових слід назвати концепції посибілізму і пробабілізму, меж розвитку і сталого розвитку, природно-ресурсних циклів та ін.

Концепція посибілізму визначає людину (з її проявом волі, цивілізаційними здобутками тощо) як активний елемент взаємодії з довкіллям (наданими можливостями для різноманітної життєдіяльності). Результат цієї взаємодії може проявитися у користі чи шкоді для себе і/чи самого довкілля.

Концепція пробабілізму передбачає можливий (імовірний) вплив довкілля на життя і господарську діяльність людей. Середовище (природне, історико-культурне, соціально-економічне) лише створює альтернативи для самореалізації людини. Рішення індивідуума щодо використання умов довкілля тощо, підпорядковується поведінці, ментальності, культурі, способу життя і діяльності суспільства.

Концепція меж розвитку передбачає обмежене використання природних вичерпних ресурсів, зокрема викопних, як у глобальних, так і в регіональних масштабах. Якщо за нинішньої індустріальної моделі розвитку людство не знайде новий підхід до більш раціонального їх використання (не обмежить їх споживання), то в середині XXI ст. почнеться поступовий занепад найрозвиненіших країн, а згодом – швидка деградація господарського потенціалу людства (колапс). Проте сьогодні при збереженні природних ресурсів слід ураховувати такі чинники: перехід від індустріальної до постіндустріальної та інформаційної епох;

заміна вичерпних ресурсів іншими, зокрема відновлюваними і невичерпними; збільшення коефіцієнта корисної дії технічних засобів рекреації тощо, які, у свою чергу, віддаляють нас від загальної кризи.

Концепція сталого розвитку продовжує концепцію меж розвитку. Вона була утверджена у 1992 р. у Ріо-де-Жанейро на II конференції ООН. Ця концепція передбачає раціональне використання природно-ресурсного потенціалу, зведення до мінімуму забруднення та призупинення деградації довкілля. При цьому, що особливо важливо для рекреаційної географії, концепція сталого розвитку бере до уваги розвиток не лише індустрії, а й світового рекреаційно-туристичного господарства.

Для рекреаційної географії характерні такі закономірності [17]:

- *закономірність просторово-територіальної диференціації рекреаційних ресурсів* – характеристики рекреаційних ресурсів змінюються залежно від їх місцезнаходження;

- *закономірність глобалізації рекреаційних процесів* – глобальні функції території постійно посилюються, втягуючи у цей процес усе людство та всі сфери його господарської діяльності;

- *закономірність диверсифікації рекреаційних послуг* – виявляється в постійному просторово-територіальному і галузевому ускладненні, розгалуженні, розширенні та поглибленні послуг, які надає рекреаційне господарство;

- *закономірність перманентного зростання значення рекреації в житті суспільства* – суспільний розвиток окремих країн зумовлює збільшення кількості вільного часу і посилення бажання людей використовувати його для відпочинку й оздоровлення. Водночас, ускладнення умов життя може призвести до необхідності відпочинку та лікування;

- *закономірність географічного поділу праці в рекреації* – рекреаційне господарство зосереджується в місцях, де знаходяться найсприятливіші для його розвитку ресурси. При цьому між цими територіями неодмінно виникає обмін результатами рекреаційної діяльності;

- *закономірність просторово-територіальної спеціалізації рекреаційного господарства* – в основу спеціалізації покладено унікальність території з позицій її використання у рекреаційному господарстві;

- *закономірність просторово-територіальної комплексності в рекреації* – постійне поглиблення і розширення зв'язків між окремими спеціалізованими територіями та виникнення на цих територіях

різноманітних допоміжних, обслуговуючих та інших підприємств, установ і закладів;

– *закономірність геопросторової структурності рекреаційних систем* – формування й функціонування географічних складових ТРС різного таксономічного рангу.

Принципи в рекреаційній географії здебільшого ґрунтуються на закономірностях територіальної організації суспільства.

1.5. Функції рекреаційної географії

Рекреаційна географія, як і багато інших наук, виконує певні функції. Найголовніші серед них – теоретична, конструктивна (практична), просвітня, виховна та ін. Усі вони тісно пов'язані між собою і рівнозначні за своєю роллю в науці.

Теоретична функція полягає у розвитку фундаментальних досліджень, зокрема у розвитку теорії науки, відкритті законів і закономірностей, наукових принципів. Найвищий вияв реалізації цієї функції – розвиток теорії певної науки, яка є її ядром [41]. Важливим аспектом теоретичної функції рекреаційної географії є розвиток термінології, системи понять і категорій.

Конструктивна функція полягає у пошуках практичного застосування фундаментальних положень науки та у розробленні способів їх упровадження в практику.

Просвітня функція охоплює освітню і популяризаційну. *Освітня* функція реалізується шляхом вивчення рекреаційної географії у середній загальноосвітній, спеціалізованій і вищій школах. *Популяризація* наукових знань розрахована і на молодь, і на дорослих. Вона здійснюється шляхом видання крає- і країнознавчої літератури, створення відеофільмів, радіо- і телепередач.

Виховна функція ґрунтується на великому виховному потенціалі рекреаційної географії. Вона формує почуття патріотизму, поваги до представників інших націй, сприяє екологічному вихованню.

1.6. Поняттєво-термінологічні одиниці рекреаційної географії

Визначення й уточнення термінології та понять із наукової точки зору віднедавна привернуло увагу вчених, зокрема в галузі рекреаційної географії. Цією проблемою займаються різні організації, включаючи Організацію Об'єднаних Націй, Всесвітню туристичну організацію,

Організацію економічного співробітництва і розвитку. Міжнародні організації постійно звертаються до теми тлумачення термінології, переважно з метою узгодження принципів міжнародної статистики. На тлумачення понять істотно впливають також певні групові й економічні інтереси країн, що приймаються за основу в національних нормативних актах, які регулюють певні відносини у сфері туризму.

До основних понять рекреаційної географії належать: рекреація, дозвілля, туризм, турист, територіально-рекреаційна система, рекреаційні ресурси, рекреаційний потенціал, рекреаційна територія і об'єкт, рекреаційний регіон, рекреаційна ємність, освоєність та ін.

Рекреація (фр. *recreation*, пол. *rekreacja* – відпочинок, від лат. *recreation* – відновлення сил) – відновлення чи відтворення фізичних і духовних сил, витрачених людиною в процесі життєдіяльності.

Рекреація включає різноманітні види діяльності у вільний час, спрямовані на відновлення сил і задоволення широкого кола особистих і соціальних потреб та запитів. Розрізняють три форми використання часу, відведеного на рекреацію: *дозвілля, лікування/оздоровлення та туризм*.

Дозвілля можна охарактеризувати як вільний час або час, який ми проводимо за своїми уподобаннями і який, відповідно, охоплює будь-яку діяльність, окрім роботи й домашніх обов'язків.

В огляді значень поняття дозвілля доцільно виокремити три основні підходи до його вживання:

1. Часовий підхід, при якому дозвілля розглядається як період часу, діяльності, стану інтелекту, у якому вибір є домінуючою рисою. У цьому сенсі дозвілля є формою вільного часу особистості, простором для розвитку її здібностей, умінь і набуття навичок.

2. Об'єктивний підхід, при якому дозвілля розуміється як протилежне роботі заняття, тобто це будь-який неробочий час або час, що залишається після роботи.

3. Суб'єктивний підхід, при якому головними є якісні параметри поняття: значна роль відводиться не так кількісним характеристикам (наприклад, кількість вільного часу), як особистісному сприйняттю дозвілля і його ролі, що формується, зокрема, під впливом віросповідання та інших соціально значущих рис. Саме в цьому контексті слід розглядати дозвілля, яке може здійснюватися в будь-який час і визначатися характеристиками індивідуума та особливостями його світосприйняття.

Загальне ж уявлення про взаємну підпорядкованість цих трьох понять може дати графічна логіко-структурна модель, яка вказує на місце рекреаційної діяльності у життєвому циклі індивідуума.

За визначенням UN Tourism, «*туризм* включає в себе різні види діяльності, які здійснюються особами, що виїжджають за межі місця їх постійного проживання з метою відпочинку, проведення ділових зустрічей і т. д., при умові, що вони перебувають там не більше одного року поспіль» [44]. Основні мотиви подорожей: відпочинок (відвідування друзів і рідних, так звані ВДР-подорожі), бізнес (ділові зустрічі, конференції і т. д.), інше (навчання, паломництво, спортивні заходи, лікування тощо).

Всесвітня рада з туризму і подорожей визначила такі характеристики галузі туризму: а) найбільша індустрія світу, що має приблизно \$ 3,5 трлн оборотного капіталу, включаючи такі компоненти, як подорожі (крюзи, автобуси, літаки тощо), заклади розміщення (готелі, мотелі тощо), харчування (ресторани, кафе, бари), відпочинок (ігри, розваги, парки, атракціони); б) провідний платник податків; в) працедавець 127 млн людей, тобто приблизно 15% усіх працюючих; г) прогресивна рекреаційна індустрія. Передумовою проведення рекреації є наявність вільного часу (час для фізичного, інтелектуального розвитку і відпочинку), завдяки якому відновлюється працездатність людини, знижується нервова та психічна, а у людей фізичної праці – і фізична втома.

Рекреаційна галузь – це сукупність засобів розміщення, транспортних засобів, об'єктів харчування, розважального, пізнавального, ділового, оздоровного, спортивного й іншого призначення; організацій, що здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, а також організацій, що надають екскурсійні послуги та послуги гідів-перекладачів.

Діяльність людини у вільний час, залежно від її уподобань, може класифікуватися таким чином: а) діяльність, пов'язана з певним фізичним навантаженням (заняття спортом, прогулянки); б) любительські заняття (хобі) – мисливство, рибальство, збирання грибів і ягід, колекціонування та ін.; в) захоплення мистецтвом і творчістю (відвідування театрів, концертних залів, художніх галерей, заняття живописом тощо); г) інтелектуальна діяльність (самоосвіта, читання літератури та ін.); д) спілкування за інтересами, розваги (танці, видовища). Декілька видів відпочинку можуть бути взаємопов'язаними і проявлятися комплексно.

Рекреації притаманне ускладнення внутрішньої структури внаслідок урізноманітнення запитів населення щодо відпочинку, яке позначається на територіальній організації рекреаційної діяльності. Формою територіальної організації рекреаційної діяльності визначено рекреаційний комплекс.

Рекреаційний комплекс – система туристично-рекреаційних закладів, спеціалізована сукупність туристичних і обслуговуючих їх підприємств інфраструктури (постачальників товарів і послуг) та інших галузей, які мають тісні виробничі та економічні зв'язки й функціонують для задоволення потреб туристів, сконцентровані на певній території та використовують спеціалізовані туристсько-рекреаційні ресурси з метою задоволення різноманітних оздоровчих, пізнавальних, культурних та інших потреб населення та забезпечуючи туристичну інфраструктуру.

Основою для формування туристсько-рекреаційного комплексу є ресурси. Останні можуть називатися туристичними тільки тоді, коли науковими методами їх досліджено й встановлено їх наукову-пізнавальну цінність. Особливості туристичних ресурсів проявляються у тому, що вони не підлягають перевезенню для виробництва туристичного продукту. Це й визначає їх примат з точки зору розвитку регіонального туризму через наявний ресурс (його склад, характеристики та властивості) й стан на певній території і/чи регіону. Відповідно визначається здатність території і/чи регіону задовольнити потреби туристів та визначити фактори, що впливають на розвиток туризму.

| **Турист** – це особа, яка займається туризмом.

Ліга Нації (1937) виступила з рекомендацією називати туристами тих, хто перебуває за межами країни проживання не менше ніж 24 години. Основним недоліком цього визначення є ігнорування внутрішнього туризму. Згодом на Конференції ООН із міжнародних подорожей і туризму (1963) були проаналізовані пропозиції, внесені Міжнародним союзом офіційних туристичних організацій (UN Tourism) й прийнято рішення про введення у поняттєвий апарат терміну відвідувач. Останній означає «особу, яка відвідує будь-яку країну, у якій вона постійно не проживає, з будь-якою метою, якщо подорож не пов'язана з діяльністю, винагорода за яку виплачується на території країни тимчасового перебування». Відвідувач охоплює і туристів і екскурсантів:

1. *Туристи* – особи, котрі тимчасово перебувають на певній території як мінімум 24 години з метою проведення дозвілля, або приїхали у відрядження, на ділову зустріч, у зв'язку із сімейними обставинами чи є членами тої чи іншої делегації.

2. *Екскурсанти*, які є тимчасовими відвідувачами, що перебувають на певній території менше ніж 24 години, включаючи пасажирів круїзних суден.

Необхідною умовою розвитку рекреації є наявність рекреаційного потенціалу, який може оцінюватися у різних масштабах: на рівні світу, країни, району і т. д.

Рекреаційний потенціал – сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов, які служать чи можуть служити матеріальною основою для організації рекреаційної діяльності на певній території.

Досить часто під рекреаційним потенціалом розуміють наявність на території певних унікальних або принаймні цікавих не тільки для туристів (водоспад Анхель, Ейфелева вежа), а й місцевих жителів об'єктів живої і/або неживої природи. Рекреаційний потенціал території залежить від особливостей ТРС, у межах якої він розміщений.

Важливою складовою частиною рекреаційного потенціалу є рекреаційні ресурси.

Рекреаційні ресурси – це об'єкти і явища природного середовища, історико-культурні цінності та соціально-економічні складові, які завдяки певним властивостям можуть бути використані для рекреаційної діяльності з метою оздоровлення, відпочинку і туризму.

Розрізняють природні, культурно-історичні та соціально-економічні рекреаційні ресурси.

Природні рекреаційні ресурси – природно-територіальні комплекси, їх компоненти та окремі властивості, що сприяють розвитку рекреації і є її матеріальною основою (лікувальні грязі, мінеральні води тощо). Роль природного середовища у процесі формування рекреаційного району не завжди тривіальна. У багатьох випадках природні ресурси мають винятково важливе значення, хоча не обов'язково виступають основою при формуванні рекреаційних районів. Наприклад, розважальний центр світового значення Лас-Вегас знаходиться у пустелі штату Невада із катастрофічно

несприятливими природними умовами для розвитку рекреації, проте тут при визначенні функції району, безумовно, домінувало освоєння території.

Культурно-історичні рекреаційні ресурси – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством за його історію (пам'ятки історії, архітектури, археології, мистецтва та ін.), які служать чи можуть служити матеріальною основою для розвитку рекреації.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси – фінансово-матеріальний аспект рекреаційної галузі (інфраструктура, кваліфіковані трудові ресурси, економічний розвиток регіону тощо), що сприяє її розвитку.

Рекреаційна освоєність – рівень природного, антропосоціо-культурного перетворення первісного простору в процесі рекреаційної діяльності.

Вихідні природні ландшафти можуть бути значно змінені з рекреаційною метою. Наприклад, вигляд узбережжя Чорного моря в процесі освоєння змінився внаслідок дій, спрямованих на розвиток рекреації: з'явилися нові рекреаційні споруди (готелі, бази відпочинку та ін.), були облаштовані пляжі, створені штучні садово-паркові комплекси. Перетворення природного ландшафту дуже помітні за порівняльної за історичний проміжок часу – наприклад, за останні 100 років. Рекреаційна освоєність спостерігається також у поступовому прогресі економічного рекреаційного ресурсу (рівень соціального розвитку регіону, добробут населення, його чисельність та етнічний склад, види транспорту та мережа сполучень тощо). Таким чином, рекреаційна освоєність території – це рівень її природної та соціокультурної підготовленості, інфраструктурної облаштованості, екологічної та соціальної захищеності як рекреаційного середовища. Рекреаційне середовище охоплює такі складові: природне, квазіприродне (природно-антропогенне – лісо-парки, водосховища, культурні ландшафти та ін.), культурне (міські ландшафти, історико-культурні об'єкти), техногенне (інфраструктура, технічні розважальні комплекси), соціальне середовище.

Рівень освоєності території визначає комфортність перебування тут рекреантів. Комфортні умови – це умови, сприятливі для життєдіяльності людини. Ємність і комфортність рекреаційних підприємств визначають їх клас, який виражається у кількості зірок або інших умовних позначеннях.

Рекреаційна ємність – здатність території, призначеної для відпочинку, забезпечити максимальній кількості відпочивальників, які можуть одночасно перебувати на даній території/у межах об'єкта.

Стійкість рекреаційних комплексів – здатність рекреаційних комплексів витримувати/протидіяти впливу зовнішніх чинників (зокрема рекреаційного навантаження), зберігаючи при цьому такі якості, як стабільність, постійність і сталість, а також здатність до самозбереження, самовідтворення та самоорганізації.

Рекреаційне навантаження – ступінь безпосереднього впливу людини на довкілля і/або рекреаційний об'єкт.

Рекреаційне навантаження є наслідком масового відвідування населенням місць відпочинку, архітектурних об'єктів, об'єктів сакрального зодчества тощо. До основних рекреаційних впливів належать витоштування фітомаси, знищення біоти, окремих природних і культурних об'єктів, виведення з ладу технічних засобів тощо. Рекреаційне навантаження виражається в кількості людей або людиноднів на одиницю площі і/чи рекреаційний об'єкт за певний проміжок часу (зазвичай день або рік).

Рекреаційний ландшафт – територіальна природно-антропогенна система, що складається з природних і антропогенно-техногенних компонентів, які беруть участь в організації рекреаційної діяльності на цій території.

Рекреаційна охорона ландшафтів – охорона ландшафтів від негативних наслідків різних форм рекреаційної діяльності з метою створення кращих умов для їх розвитку.

Рекреаційна деградація (дигресія) – природно-антропогенний процес тривалого і/або стихійного рекреаційного освоєння території, що супроводжується деструктивними навантаженнями на рекреаційні ландшафти.

Атрактивність (привабливість) рекреаційних ресурсів – системна властивість, виражена: а) в екзотичності об'єктів (це ступінь контрастності ландшафтних умов із місцем постійного проживання рекреантів); б) в унікальності об'єктів (частота повторюваності об'єкта).

На основі цієї властивості проводиться естетична оцінка природних та історико-культурних об'єктів. У цілому для рекреаційних ресурсів характерні контрастність зі звичайними умовами існування людини та співіснування різних природних (зокрема представлене об'єднанням двох і більше різних середовищ) і культурних сфер. За статистикою, найбільш сприятливими у цьому плані є крайові зони, межі різних сфер (вода – суходіл, ліс – галявини, горби – рівнини тощо). Найбільш привабливим є поєднання декількох контрастних сфер: гори – море – багата культура.

Тестові питання до розділу 1

1. З якої мови походить слово «рекреація»:
а) української; б) англійської; в) французької; г) китайської.
2. Засновниками рекреаційної географії можна вважати:
а) І. Пригожина, С. Стенгера; б) І. Вернадського, С. Рудницького;
в) Геродота, Аристотеля; г) М. Мироненка, І. Твердохлебова.
3. Територіальну організацію рекреаційної діяльності визначає:
а) рекреаційно-туристичний комплекс; б) рекреаційний потенціал;
в) природні і культурні комплекси; г) орган управління.
4. Об'єктом дослідження рекреаційної географії є:
а) рекреаційне господарство; б) матеріальна база; в) природні рекреаційні ресурси; г) обслуговуючий персонал.
5. Необхідною умовою розвитку рекреаційної діяльності є :
а) рекреаційний потенціал; б) навчальні заклади; в) воєнні конфлікти;
г) економічна стабільність.
6. Складовою рекреаційного потенціалу є:
а) рекреаційні ресурси; б) політика держави; в) корисні копалини;
г) міжнародні відносини.
7. Рекреаційна географія – це...:
а) галузь географічної науки, яка вивчає закономірності формування, функціонування і поширення територіальних рекреаційних систем, що складаються з природних і культурних комплексів, інженерних споруд, які використовуються для рекреації, а також із обслуговуючого персоналу, органу управління та рекреантів; б) галузь науки, яка вивчає закономірності формування, поширення природних комплексів, що використовуються в сільському господарстві; в) наука, яка вивчає закономірності функціонування культурних комплексів із метою використання їх у народному господарстві; г) наука, яка вивчає закономірності поширення природних ресурсів.
8. Рекреаційна освоєність території – це
а) рівень її природної та соціокультурної підготовленості, інфраструктурної облаштованості, екологічної та соціальної захищеності як рекреаційного середовища; б) ступінь безпосереднього впливу людини на довкілля і/або рекреаційний об'єкт; в) територіальна природно-антропогенна система, що складається з природних і антропогенно-техногенних компонентів, які беруть участь в організації рекреаційної діяльності на цій території; г) природно-антропогенний процес тривалого чи стихійного рекреаційного освоєння території, що супроводжується деструктивними навантаженнями на рекреаційні ландшафти.

Рекомендовані бібліографічні та Інтернет джерела: [1, 11, 12, 15, 17, 34, 35, 38].

РОЗДІЛ 2

РЕКРЕАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ

2.1. Зародження і розвиток рекреаційної діяльності у світі

На основі аналізу розвитку рекреаційної діяльності у світі виокремлюють три його етапи: зародження рекреаційної діяльності; рекреаційна діяльність у середні віки; рекреаційна діяльність у XIX–XXI ст.

Рекреація не є феноменом тільки недавнього минулого – люди споконвіку займалися цією діяльністю. Інша справа, що в процесі еволюції людини і залежно від використання природних, історико-культурних чи соціальних чинників певні особливості рекреаційної діяльності змінюються. Підґрунтя сучасної рекреаційної діяльності та уявлення про її доцільність, необхідність і способи реалізації були закладені ще в давньогрецькі й давньоримські часи. В епоху античності сформувалося уявлення про ідеальний ландшафт для відпочинку, яке з певними видозмінами дійшло до наших днів. Прагнення людини отримати якісний відпочинок стало головним чинником формування потужної рекреаційної індустрії.

Перші дані про подорожі можна знайти ще в період існування Вавілонського і Давньоєгипетського царств. Із 1500 р. до н. е. єгиптяни подорожують з метою відпочинку (розваги, відвідування пірамід і т. д.). Перший морський круїз, зафіксований істориками, здійснила цариця Хатшеспут – із Єгипту до Сомалі, приблизно у 1490 р. до н. е. Пізніше, у III ст. до н. е., особливої популярності набули водні прогулянки, що гарантували пасажирам безпечність і відносний комфорт.

Починаючи із 776 р. до н. е. на Олімпійські ігри щорічно стікалися тисячі любителів спорту і шанувальників мистецтв не тільки з Еллади, але й з інших держав Середземномор'я. У цей період будували перші рекреаційні заклади (спеціальні великі споруди, в яких могли розміститися і відпочити атлети та глядачі).

У VI ст. до н. е. у Вавілоні був відкритий «музей старожитностей», який могли відвідати всі бажаючі. На той час подорожніх обслуговували гіді, вуличні торговці, які пропонували їжу та напої, продавці сувенірів. Цілі мандрівок були різні: державні чи комерційні справи, відвідання давніх місць паломництва (свята, богослужіння) або воєнні місії. У Давньому Єгипті місця паломництва приваблювали як віруючих, так і тих, хто хотів

побачити величні споруди і шедеври мистецтва. У великих і припортових містах (зазвичай при храмах) починають з'являтися перші прототипи готелів для розселення приїжджих.

У V ст. до н. е. центром для масового відвідування для подорожніх стає м. Афіни з унікальними місцевими атракціями, зокрема Пантеоном. Із 500 р. до н. е. деякі подорожні починають фіксувати свої враження на папері. Наприклад, Аристид у «Духовному дискурсі» згадував про жахливі умови під час подорожі по Малій Азії, а філософ Плутарх (100 р. до н. е.) у своїх творах скаржився на багатослівних гідів. Геродот (484–424 рр. до н. е.), один із перших у світі авторів дорожніх записок, в одній зі своїх праць детально передав історію, почуту від гіда. Залежно від функцій, гідів поділялися на дві категорії: одні показували приїжджим місцеві принади, інші за визначену плату надавали подорожнім необхідну інформацію. Вільне трактування деяких фактів приводило до появи легенд – наприклад, про великі піраміди в Гізі, які опускаються під землю на глибину, що дорівнює їх висоті, і про те, що білизна гізких мармурових статуй настільки досконала, що людина може осліпнути, якщо буде довго ними милуватися.

У IV ст. до н. е. з'явилися перші путівники по таких містах, як Афіни, Спарта і Троя. Згодом такі путівники з'являються у Римській імперії: у них надається інформація про житло, а самі «готелі» позначаються символами (умовними позначеннями) відповідно до якості обслуговування. У період розквіту Римської імперії римляни з багатих сімей часто подорожували до Греції – перш за все, щоб доповнити власну освіту. Пізніше подорожі до Греції стали набувати розважального характеру: країна вабила туристів фестивалями, атлетичними змаганнями та іншими розвагами. Приїзд багатих мандрівників вимагав відповідної організації їх прийому та відпочинку. У зв'язку з цим у IV ст. до н. е. з'являється перша реклама у вигляді вивісок.

Розвитку внутрішнього туризму в Римській імперії сприяло виникнення в I ст. до н. е. заїжджих дворів. Вони розташовувались на відстані одного дня верхової їзди біля головних доріг, якими проїжджали кур'єри й подорожні з Риму аж до Малої Азії та Галлії. Із розвитком внутрішнього туризму в центральних районах Римської імперії стали проявлятися перші ознаки сегментації туристичного ринку – розшарування населення за спроможністю обирати місця відпочинку (від фешенебельних до найдешевших). Найзаможніші римляни здійснювали

розкішні морські подорожі по Середземномор'ю на круїзних кораблях зі спальнями й залами для загальних святкувань. Багаті люди неподалік від Рима зводили будинки для відпочинку, до яких навідувались здебільшого весною. Уздовж берега Неаполітанської затоки до їх послуг були фешенебельні курорти, а в м. Неаполь зазвичай відпочивали пенсіонери й інтелектуали. Місто Куми стає центром розваг «модної» аудиторії, Пітеолі – місцем відпочинку аристократів, а Байя, де розміщувалися spa-курорти і пляжі, – найдешевшим місцем відпочинку з хуліганами та п'яницями.

Розвиток зовнішнього туризму був зумовлений поділом території Римської імперії за адміністративною і воєнною функціями на окремі частини, що призвело до необхідності відвідувати друзів і рідних «за кордоном». За цим явищем закріпилася назва ВДР-подорожей (відвідування друзів і рідних). Розвитку зовнішнього туризму сприяли: відсутність кордонів від Англії до Сирії; використання в обігу по всій території імперії римських монет; загальноприйнята розмовна латинська мова; наявність першокласних доріг та заїжджих дворів; успішна боротьба з піратами.

Розвиток туризму супроводжується виникненням туристичної бюрократії: з'являються «листи», які дозволяють подорожувати на певній території (450 р. до н. е.), пізніше – платні виїзні візи (дозвіл для корабля покинути морський порт); туристи починають заповнювати митні декларації і сплачувати податки за ввезені сувеніри, що, у свою чергу, негативно вплинуло на подальший розвиток туризму.

Рекреаційна діяльність у середні віки. Після падіння Римської імперії, у період так званого «похмурого середньовіччя», подорожі стають небезпечними, важкими й не такими привабливими, як раніше, тому відпочивальники побоюються дальніх вояжів, хоча не можна сказати, що подорожі за кордон зовсім припинилися.

Однак на розвиток туризму вплинув цілий ряд позитивних чинників, які можна розділити на дві категорії: сприятливі (умови, що дають можливість подорожувати) і мотивуючі (умови, що спонукають людей подорожувати). Шукачі пригод відправлялися в далекі краї за славою та багатством, торговці намагалися відкрити нові ринки, бродячі актори й менестрелі заробляли на життя вуличними виставами. Крім того, в той час відпочинок був нерозривно пов'язаний із релігією. Аж до середини XV ст. головним видом подорожей було паломництво по святих місцях. Особливо побожні люди здійснювали паломництва в культові місця, а

саме: в Кентербер, Йорк, Дурхем, а починаючи з XIII ст. – у монастир Волсінгхем у Норфолку. До переліку найбільш відвідуваних місць входили Сантьяго-де-Компостелла, Рим і, власне, Свята Земля. Наймасовіше пересування людей у середньовіччя відбувалося за часів хрестових походів європейських лицарів, а слідом за ними – купців, з метою захоплення чужих земель та майна. Далі сюди прибували священики і паломники в супроводі численних натовпів волоцюг і знедолених.

Представники привілейованих класів подорожували до цілющих джерел. У 1413 р. у Бед-Пірмонте (Саксонія) вперше була введена плата за користування джерелами мінеральних вод. В епоху Відродження європейські країни сколихнула нова хвиля інтересу до мінеральних вод. Цьому сприяла поява літературних творів про сра-курорти (мінеральні джерела в Чалібіте (Скарборо), «сірчані джерела, що володіють небувалими цілющими властивостями», неподалік від р. Харрогат). Почали з'являтися численні здравниці – наприклад фешенебельний сра-курорт в Стрітхемі (південна частина Лондона) в 1659 р). У період із 1560 по 1815 роки на території Британії функціонувало 175 різних сра-курортів, хоча тільки в трьох місцях – Баті, Бакстоні і Хотвеллзі (Брістоль) – пропонувався такий метод лікування, як термальні ванни. До 1815 р. сім курортних центрів уже мали свої власні театри, спеціально побудовані для розваг відпочивальників.

Купання в морі не особливо заохочувалося в Європі аж до епохи Відродження, оскільки суперечило моральним принципам того часу (існувала заборона на публічне роздягання). Тільки після того, як морська вода почала асоціюватися з оздоровчим ефектом, морські купання стали поширеним явищем. На початку XVIII ст. маленькі рибальські селища на узбережжі морів приймали перших гостей, що бажали «підлікуватися», тобто попиту морської води і в ній же покупатися. Оздоровчими центрами стають Скарборо, Брайтон, а згодом Блекпул, Саутенд та інші морські курорти. Однак проблемою цих курортів був дефіцит житла: попит на нього значно перевищував пропозицію.

Поїздки «на воді» швидко перетворилися на один із видів відпочинку, а самі здравниці змінили суто медичне спрямування на розважальне. Зокрема Бат протягом XVII ст. вважався центром світського життя, а на початку XVIII ст. – центром високої моди. XVII ст. ознаменувалося появою нового виду туризму – здобуття освіти за кордоном, насолоди

різноманітністю культурного та світського життя великих міст (Париж, Венеція, Флоренція).

Розвиток туризму значною мірою залежав від наявності відповідної інфраструктури, яка, передусім, була розвинута у великих містах (Лондон, Париж, Ексетер, Йорк тощо). Важливим фактором подорожей став транспорт, який мав бути доступним, швидким, безпечним, комфортабельним і зручним. Оскільки до XVI ст. мандрівники могли подорожувати тільки пішки, верхи, на ношах чи в кареті, а до середини XVII ст. – в екіпажах, диліжансах під постійною загрозою зустрічі з розбійниками, то до XVIII ст. жоден засіб пересування цим критерієм не відповідав. Із XVIII ст. почали будувати перші «магістралі» з якісним на той час покриттям. За проїзд по цих «магістралях» стягувався дорожній збір. Винайдення металевої листової пружини стало ще одним кроком до підвищення комфортності транспорту, однак приїжджі досі затратили багато часу на подолання відстані при збереженні високої вартості квитка.

Долаючи велику відстань, мандрівники були змушені проводити декілька ночей у транспортному засобі, що створювало незручності і призводило до перевтоми. Потреба в місці для ночівлі послужила поштовхом до розвитку інфраструктури житла. З'явилися так звані заїжджі двори, де можна було заночувати і змінити коней, а після прибуття до місця призначення мандрівникові пропонували винаймати кімнату.

До негативних чинників, що впливали на розвиток туризму, крім транспорту та всіх незручностей, пов'язаних із ним, слід віднести:

- обмеження щодо пересування жителів навіть між містами в межах території держави. Наприклад, щоб поїхати з одного французького міста в інше, потрібно було мати внутрішній паспорт, а в США аж до початку війни за незалежність подібні документи були потрібні для подорожей між штатами. Із часом документи, що давали право на подорожі, стали видаватися органами влади, особливо якщо країна знаходилася у стані війни із сусідніми державами. У Британії впродовж XVI–XVII ст., щоб отримати «дозвіл на заморську подорож», потрібно було подати спеціальне прохання;

- відсутність коштів і часу для подорожей. Широкі маси населення практично не мали часу на відпочинок (працювали шість днів на тиждень, а в неділю і на свята відпочивали та відвідували церкву), а низькі доходи не сприяли мандрівкам, які були винятковою привілеєм обмеженого кола громадян;

– антисанітарія, яка була звичайним явищем, загрожувала різними хворобами мандрівникам, особливо тим, хто відправлявся за кордон;

– обміняти гроші в чужій країні було складно, обмінні курси постійно коливалися, туристів постійно обманювали, тому вони намагалися брати із собою достатньо коштів, що, у свою чергу, спокушало розбійників. У грошових системах був повний хаос – у XVI ст. в Німеччині було в обігу 20 валют, в Італії налічувалося 16 грошових систем.

Рекреаційна діяльність у XIX–XXI ст. Бурхливий технічний прогрес у XIX ст. привів до появи швидких і порівняно дешевих видів транспорту (шарабани, багатомісні екіпажі на кінній тязі з поперечними рядами сидінь «обличчям вперед», моторні екіпажі тощо). У 1815 р. у Європі і в Північній Америці з'являються перші дороги з твердим покриттям. Революційним зрушенням в розвитку індустрії туризму стала залізниця. З 1825 р. усі попередні засоби пересування опинилися на грані зникнення у зв'язку зі значною різницею у швидкості пересування. Десять років по тому паровози почали курсувати між найбільшими промисловими центрами центральноєвропейських країн, а на східному узбережжі США пасажирські перевезення функціонували ще з 20-х р. XIX ст. У 1869 р. відбувся перший трансконтинентальний рейс – по Транссибірській залізничній магістралі, що з'єднала Москву з Владивостоком. У 40-х роках XIX ст. потік пасажирів значно збільшився; з 1842 по 1847 рр. кількість мандрівників, що віддали перевагу потягу, зросла з 23 до 51 млн пасажирів на рік.

У 50-х роках XIX ст. залізничні компанії починають популяризацію одноденних екскурсій за зниженими цінами і зводять великі привокзальні готелі. Ці фактори мали значний вплив на розвиток індустрії житла в наступні сто років. У 1850 р. була заснована компанія «Амерікен Експрес», яка стала піонером у використанні дорожніх чеків (1891 р.) і різних туристичних послуг.

На початку XIX ст. розвиток туризму в Європі припинився на три десятиліття у зв'язку з початком наполеонівських воєн. Хоча коштів для того, щоб отримати дозвіл на подорож, вистачало тільки у заможних людей, з кінця XIX ст. попит на подорожі починає зростати. Поява пароплавів суттєво скоротила час на транзит і здешевила вартість відпочинку. У зв'язку з цим виникла необхідність у спорудженні причалів, які стали місцями для зустрічей, спілкування та відпочинку на морському повітрі. З 1880 р. у Рив'єрі до послуг заможних європейців надавалося вишукане житло. Цей фактор позитивно вплинув на розвиток як літнього,

так і зимового туризму. Російські аристократи зазвичай відпочивали в Криму, Прибалтиці, на південному узбережжі Франції. Багаті американці зі східного узбережжя прямували на курорти штатів Нью-Джерсі та Нью-Йорк. З XIX ст. найзаможніші будують вторинне житло неподалік від берегової лінії.

Промислова революція сприяла масовому відтоку населення із сільської місцевості і зростанню кількості міських жителів, внаслідок чого збільшився попит на туристичні послуги.

Вікторіанська епоха вирізняється розвитком сімейного дозвілля (відпочинок на морських курортах). Обов'язковими атрибутами відпочинку стали німецькі оркестри, етнічні африканські пісні, лялькові вистави, шарманки, катання на віслюках, прогулянки вздовж набережних. Бажання оздоровитися, як і раніше, було одним із ключових чинників, які визначали вибір місця відпочинку, хоча з морських купань акцент поступово змістився у бік морського повітря. Клімат став важливою складовою комплексу послуг, що пропонувалися відпочивальникам. Наприклад, у Скарборо особлива увага приділялася кількості сонячних днів і цілющим властивостям свіжого повітря, а Борнмут славився своїми сосновими лісами, які нібито полегшували стан пацієнтів із хворими легенями. Морські курорти континентальної Європи також користувалися популярністю.

У цю епоху виникають нові форми проведення дозвілля, особливо у так званих «романтичних» місцях – береги Рейну та Французька Рив'єра – та в горах Швейцарії, Норвегії, Австрії, які приваблювали любителів активного відпочинку (в 40-х рр. XIX ст. значного розвитку набув альпінізм, а в 60-х рр. – лижний спорт).

Паралельно із розвитком рекреаційної діяльності в Європі впродовж XIX ст. аналогічні процеси відбувалися в Північній Америці, зокрема з'являлися перші морські курорти (фешенебельні місця – Ньюпорт, Род-Айленд, Кейп-Мей і Атлантик-Сіті, прибережні райони Массачусетсу; курорти, розташовані неподалік від Нью-Йорка). Вони були розраховані на туриста, який міг приїхати сюди на один день. Також збільшувалася кількість сра-курортів. Як і європейців, американців приваблюють незвідані місця, зокрема гірська місцевість (схід США). Незабаром туристи відкрили для себе Ніагарський водоспад. Швидка урбанізація міст – Торонто і Монреаль, а також розвиток судноплавства на р. Святого Лаврентія дали поштовх для розвитку туризму в Канаді. Відсутність

перевірок на канадсько-американському кордоні та спільна англійська мова сприяли взаємному обміну подорожуючих.

Із появою глибоководних суден перед туристами відкрилися нові можливості – переїзд із Європи до Північної Америки або Південно-Східної Азії. Судновласникам отримували з цих подорожей надприбутки, поки в середині ХХ ст. їх не потіснили авіаперевізники.

У кінці Вікторіанської епохи відпочинок на відкритому повітрі збігся в часі з винаходом велосипеда, який посилив інтерес до активного дозвілля. Завдяки велосипеду відпочивальники уперше отримали можливість пересуватися самостійно.

Винайдення фотоапарата у середині ХІХ ст. сприяло популяризації пам'ятних місць. На межі століть мода на фотографування супроводжувалася культом путівників, без яких не міг обійтися жоден турист.

На початку ХХ ст. подорожі стають все більш популярним видом відпочинку завдяки поступовому зростанню рівня життя, зацікавленості у пізнанні невідомого, а також постійному покращенню транспортної інфраструктури. Безпеку і комфорт при здійсненні подорожей туристам забезпечували стабілізація політичної ситуації в Європі та відсутність митної бюрократії.

Перша світова війна ненадовго перервала розвиток туризму, хоча після її завершення в багатьох країнах була введена паспортна система. Покращення економічного становища населення Європи (20-ті рр.), поява засобів масової інформації (кіно, радіо, телебачення) підвищували освітній рівень і розширювали світогляд населення, що сприяло попити на трансатлантичні рейси. Для тих, кому був доступний вищий рівень комфорту, були сконструйовані розкішні пасажирські автобуси. Автомобілебудівна компанія «Моторвейз» випустила автобуси «Пульман» – 15-місні машини зі зручними кріслами та столиками, буфетною стійкою і туалетом. Ці автобуси курсували у Європі і Північній Африці, використовувалися для сафарі у Східній і Центральній Африці і навіть двічі на тиждень курсували за маршрутом Лондон – Ніцца.

Поява автомобіля як виду транспорту поклала край монополії залізниці на туристичному ринку. Розмаїття засобів пересування дало можливість вільного вибору маршруту. Практика масового використання автомобіля для розважальних поїздок зародилася в США – тут у 20-х роках автомобільні подорожі стають улюбленим видом відпочинку середнього класу.

Результатом цього стає поява наметів та житлових автофургонів. «Домівки на колесах», або, в американському варіанті, трейлери з'явилися у 30-х роках ХХ ст., і новинкою миттєво скористалися понад 100 тис. туристів. Мода на круїзи розповсюдилася тільки із часом, хоча морські прогулянки як форма проведення дозволяла приваблювали достатню кількість відпочивальників. Гавайські острови залишалися справжнім хітом туристичних подорожей до 50-х років.

Розвиток авіаційної промисловості став початком надшвидкісного переміщення туристів. Перший комерційний авіарейс був організований у 1919 р. Вартість послуг була високою, а якість – низькою (пасажирів заздалегідь попереджали про можливість вимушених посадок і запізнень). Перші трансатлантичні рейси функціонували з 30-х років ХХ ст.

Згодом з'являються спеціальні чартерні авіарейси до Німеччини, Італії, Іспанії і на Рив'єру, до Швейцарії – одного із найпопулярніших у Європі місць відпочинку того часу. Заможні відпочивальники, як і раніше, із задоволенням їздили в круїзи. Російська імперія мала у своєму розпорядженні круїзні кораблі, на яких у 1932 р. до росії прибуло близько 5 тис британських туристів, а в 1939 р. – близько 1 млн відпочивальників, які бажали познайомитися із цією невідомою країною та новим для них політичним устроєм.

У 30-х роках постійно зростаючий попит на недорогий відпочинок отримав пропозицію у вигляді кемпінгів, які гарантували цілодобові розваги і працювали за системою «все включено». Рівень сервісу тут був досить високий – у комплекс послуг входив навіть догляд за дітьми, що приваблювало молодих батьків. Поява кемпінгів у Франції пояснюється аналогічними політичними й соціальними тенденціями. Система «все включено» виявилася настільки успішною, що її перейняли готелі. У США готелі з власними розважальними комплексами з'явилися навіть трохи раніше.

Значну роль у популяризації відпочинку на лоні природи та здорового способу життя відіграла асоціація молодіжних турбаз, заснована в 1929 р. Вона забезпечувала молодих мандрівників дешевим житлом. У США дитячі літні табори стали традиційним явищем на початку ХХ ст.

Незважаючи на зростаючий інтерес до поїздок за кордон у міжвоєнний і ранній воєнний періоди (20–40-ві рр.), туризм залишається переважно внутрішнім. Саме в цей час відпочинок на морському узбережжі стає для більшості європейців традиційним способом проведення щорічних

відпусток і канікул. Цьому сприяє також оплачувана відпустка, яка була введена у Франції в 1936 р., а в Британії – в 1938 р. Нововведення 50-х років у вигляді паромних перевезень зі швидким оборотом судна посприяло зростанню кількості відпочивальників, причому низькі ціни на послуги зумовлювалися порівняно невисоким рівнем сервісу.

Після Другої світової війни у людей знову прокинувся інтерес до подорожей, хоча більшості вони були недоступні (як через політичну ситуацію, так і через фінансові труднощі). У європейських країнах існували суворі обмеження на обмін валюти, що значно ускладнювало поїздки за кордон. У той же час було багато багато бажаючих на власні очі побачити місця відомих битв, відвідати пляжі Нормандії та Сент-Назір. Зокрема японців і американців приваблювало узбережжя Тихого океану (Іво-Джима і Гвадалканал).

Після війни «інклюзивні» автобусні тури повернули собі колишню популярність. Через дорожнечу французьких курортів найбільший попит мала Рив'єра, а такі місця, як Риміні, стали цілком доступними для середнього класу. На початку 60-х років пакетні тури на середземноморські курорти стали найбільш популярним продуктом індустрії масового туризму.

Британські, німецькі та скандинавські туристи приїжджали на пляжі Іспанії (Коста-дель-Соль), Гальорку, Ібіцу, Балеарські острови та Канари (1970 р.). У 1960 р. Іспанія прийняла 6 млн курортників, а до 1975 р. ця цифра зросла до 30 млн. У 1951 р. Греція прийняла 50 тис, у 60-х р. – пів мільйона, а в 1981 р. – 5,5 млн туристів.

Стрімкий розвиток зимового туризму в 70-х роках пов'язаний зі встановленням вигідного курсу на обмін валют (у кінці 60-х норма обміну валют на одного туриста складала 50 фунтів), регулярною діяльністю авіаперевізників, оплачуваною відпусткою.

Усі ці процеси збіглися зі зростанням серед жителів Північної Америки попиту на подорожі в європейські країни. Поїздка тривала від 10 до 14 днів. У зв'язку з цим зародилася концепція експрес-подорожей, тобто турів за найпопулярнішими маршрутами, що дозволяють побачити головні визначні пам'ятки однієї або декількох країн за короткий проміжок часу.

У 60-х роках стало очевидно, що ринок масових туристичних послуг повинен орієнтуватися на переміщення людей із півночі на південь. Основними «постачальниками» туристів стали північноамериканський континент і північна Європа з їх холодним нестійким кліматом і достатньо

забезпеченим населенням, а місцем призначення — сонячні теплі тропіки (південь північної півкулі). Зазвичай південні країни не вирізняються високим рівнем економічного розвитку, тому умови для розвитку тут туристичної індустрії були сприятливі.

Найбільші готелі були споруджені в Мексиці й на Карибах, а також у Флориді і на Гаваях – тут кількість відпочивальників зросла зі 100 тис у 1955 р. до 2 млн у 1970 р. та 6,5 млн у 1990 р. У Флориді основними визначними місцями були Діснейленд і Маямі-Біч, які не поступалися популярністю середземноморським курортам.

До кінця ХХ ст. основними напрямками туристичних маршрутів були культурні центри й історичні місця, столиці (Лондон, Рим, Брюссель та Амстердам). Також користувались попитом річкові круїзи по Рейну, Дунаю.

Наприкінці 60-х років ХХ ст. політика більшості європейських держав щодо планування й контролю за співвідношенням попиту і пропозиції, якістю продукту, чесністю бізнесу та дотриманням прав споживачів сприяла розвитку туристичної індустрії. З 70-х років було запроваджено обов'язкове ліцензування діяльності туроператорів, а уряд ініціював будівництво нових готелів, покращуючи інфраструктуру галузі.

З кінця 80-х років політика Європейського Союзу (ЄС) в галузі туризму була спрямована на вдосконалення системи класифікації готелів, пом'якшення візового режиму й узгодження правил безмитної торгівлі на всій території Євросоюзу.

Різкий сплеск популярності бізнес-подорожей в останні десятиліття ознаменувалося підйомом міжнародної торгівлі. Країни, що переживають економічне зростання, демонстрували нові моделі туристичного бізнесу: у 70-х роках місце лідера посідала Японія та близькосхідні країни (багаті нафтою), а у 80-х роках ХХ ст. на перше місце вийшли Корея і Малайзія. Вступ у травні 2004 р. до Європейського Союзу восьми східноєвропейських країн (а також Мальти і Кіпру) привів до розширення зони вільного пересування туристів.

Конференції і ділові зустрічі відіграли важливу роль у розвитку індустрії туризму – як національного, так і міжнародного, причому, починаючи із 60-х років, їх значення постійно зростає. Тільки британські туроператори щорічно організовують до 700 тис конференцій – як правило, одно- та дводенних. Для обслуговування найбільших конференцій у таких містах, як Лондон і Берлін, були споруджені міжнародні конференц-центри на 5 тис місць і більше. Враховуючи той факт, що робочою мовою

на міжнародних конференціях є англійська, лідерство у цій сфері отримали Британія і США.

Ще одна форма бізнес-туризму пов'язана з виставками. Одна з перших – Велика виставка – проходила в Лондоні в 1851 р. Всесвітні ярмарки є звичайним явищем для більшості столиць, як правило, вони проводяться щороку.

Можна стверджувати, що до 80-х років ХХ ст. південноєвропейський масовий туризм досяг періоду зрілості. Португальські курорти (атлантичні, а не середземноморські) вибрали правильну тактику, створивши собі імідж престижних і респектабельних місць (наприклад, Альгарва), а Канарські острови, до яких північноєвропейському туристові потрібно летіти чотири години, вважаються найближчим пунктом, де вам гарантують тепло і сонце, тому потік охочих насолодитися літом серед зими не припиняється там цілий рік. Заможні мандрівники, які не люблять зимових холодів, уподобали більш екзотичні країни: Туніс, Марокко, Єгипет, Ізраїль. Зі зростанням цін на традиційних курортах потік туристів спрямувався в дешевші й не такі освоєні місця – наприклад, до Туреччини, яка вважається недорогою, помірно екзотичною, але при цьому цікавою країною, що отримала небачену популярність саме у 80-х роках, ставши прекрасною альтернативою Греції. Адріатичне узбережжя Хорватії, Албанії славиться своєю неповторною архітектурою та культурно-історичною спадщиною, хоча тут є проблеми з хорошими піщаними пляжами.

На американському й північноєвропейському ринках спостерігалось пожвавлення туристичних потоків зі всіх частин світу. Все більше європейців відпочиває в Південній Африці, незважаючи на проблеми зі злочинністю та політичну нестабільність. Пожвавлюється потік туристів між південно-східною Азією (зокрема Японією) та Австралією у зв'язку з порівняно невеликою відстанню до туристичного об'єкта.

На розвиток туризму протягом ХІХ–ХХІ ст. вплинули:

- Наполеонівські, Перша і Друга світові війни, які практично паралізували розвиток туристичної індустрії;
- світова економічна криза, яка призвела до зменшення туристичного попиту як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках;
- політичні чинники, які відігравали значну роль у міжнародному туризмі. Ключовим моментом тут є відносини між країною походження туриста і приймаючою країною. Зокрема громадянам недружніх держав могли заборонити в'їзд або ввести для них візовий режим.

2.2. Рекреаційна діяльність та її види

Рекреація – це будь-яка діяльність (у т.ч. стан бездіяльності), спрямована на відновлення сил людини та задоволення її потреб у відпочинку.

Вона може здійснюватися на території постійного проживання людини або за її межами.

Рекреаційна діяльність – це різноманітні дії людей, орієнтовані на відновлення власних сил відповідно до стандартів своєї соціокультурної системи та свого менталітету.

Це складний і динамічний процес, що має характерні особливості порівняно з іншими видами господарської діяльності. Він потребує інтенсивного освоєння території та відповідного розвитку інфраструктури, сфери послуг, екологічного оздоровлення довкілля, громадської безпеки, політичної стабільності. Рекреаційна діяльність визначається трьома чинниками: рекреаційними потребами, рекреаційними ресурсами і наявними грошовими ресурсами.

Рекреаційна діяльність поєднує значну кількість допоміжних і обслуговуючих видів діяльності, сукупність яких називається рекреаційним господарством або рекреаційним комплексом.

Рекреаційне господарство – типовий міжгалузевий комплекс, оскільки в рекреаційному обслуговуванні прямо чи опосередковано задіяні багато різних галузей і видів економічної діяльності, та складається з кількох спеціалізованих (галузевих) рекреаційних підкомплексів.

Рекреаційний комплекс – це сукупність галузей і видів економічної діяльності, які забезпечують рекреаційними послугами населення країни, регіону, міста та створюють необхідні передумови для нормального функціонування рекреаційного господарства [33].

Отже, сукупність дій людей і суб'єктів, що пов'язані з безпосереднім обслуговуванням населення у рекреаційній галузі (готелі, підприємства харчування, транспорту тощо), творять рекреаційну індустрію.

В основі класифікації рекреаційної діяльності лежать: мета подорожі (виділяється три категорії: бізнес-тури, відпочинок і змішані поїздки – наприклад, відвідування друзів і рідних, оздоровлення, паломництво тощо), характер організації, правовий статус приймаючої країни, тривалість подорожі і час перебування туриста в певному місці, сезонність, характер пересування рекреанта, його вік, активність і т. д. Слід також зазначити, що у національній географії класифікація

рекреаційної діяльності повністю не розроблена. Пропонуємо декілька прийнятих на сьогодні класифікацій.

Класифікація рекреаційної діяльності за О. Бейдиком [4]:

- 1) за спрямованістю туристичних потоків: внутрішній, в'їзний, виїзний;
- 2) за розмірами території: національний (у межах країни), у т. ч. місцевий і дальній; міжнародний, у т. ч. внутрішньо регіональний, міжрегіональний, навколосвітній;
- 3) за типом споживача: масовий, груповий, індивідуальний, елітний (на замовлення);
- 4) за метою туристичної подорожі: курортно-лікувальний; культурно-розважальний; релігійний (паломництво); діловий; навчально-освітній; пізнавальний; спортивний; шоп-туризм (торговельний); військовий; екологічний; родинний, у т. ч. туризм діаспори – «ностальгійний»;
- 5) за тривалістю подорожі: короткочасний, у т. ч. транзитний; тривалий; довготривалий;
- 6) за характером рекреаційного середовища: міський (урбо-середовище), сільський (агротуризм, кантрі-туризм, етнографічний), у природному середовищі (екологічний, зелений);
 - 6а) за типами (сферами) природного середовища:
 - а) наземний – пішохідний, велосипедний, лижний, мотоциклетний, автомобільний, гірськолижний, скелелазіння, альпінізм;
 - б) підземний (спелеологічний);
 - в) водний – яхтовий, човновий, віндсерфінговий та ін.;
 - г) підводний – дайвінг;
 - д) повітряний – планерний, дельтапланерний, балунінг (теплові аеростати, теплові повітряні кулі), пароплавний;
 - е) комбінований;
- 7) за ступенем ризику для життя: традиційний, екстремальний, у т. ч. екстремальні види екотуризму;
- 8) за характером організації: організований (плановий), неорганізований (самодіяльний, «дикий»);
- 9) за інтенсивністю та регулярністю туристичних потоків: постійний, сезонний, у т. ч. літній, зимовий, міжсезонний;
- 10) за віком туристів: дитячий, молодіжний, дорослий, пенсійний, змішаний, у т. ч. сімейний.

Дещо відмінний підхід до класифікації рекреаційної діяльності запропонували Ціншен Ван і О. Топчієв [39]. Згідно з цією класифікацією, систематизація проводиться за типами (I–III), видами (1, 2, 3 і т.д.) та підвидами (А–Д) рекреаційної діяльності:

I. Організований відпочинок: I.1. – курортно-лікувальний; I.2. – курортно-оздоровчий; I.3. – спортивно-оздоровчий.

II. Неорганізований відпочинок: II.1 – індивідуальний; II.2 – груповий; II.3 – масовий.

III. Туризм: III.1 – пізнавальний (А – краєзнавчий; Б – країнознавчий; регіональний; В – міжнародний); III.2 – історико-етнографічний; III.3 – історико-культурний; III.4 – ландшафтно-екологічний; III.5 – спортивний (А – рибальство; Б – мисливство; В – водно-спортивний; Г – альпінізм; Д – екстремальний); III.6 – родинно-гостьовий; III.7. – торговельний; III.8 – діловий; III.9 – науковий; III.10 – громадсько-політичний; III.11 – розважальний (А – спортивно-видовищний; Б – фестивально-видовищний); III.12 – релігійний.

Додатково рекреаційна діяльність систематизована за мотивацією (потреби фізіологічні, духовні, пізнавальні, економічні, розважальні) та періодичністю (постійна, сезонна, епізодична).

Інший підхід до класифікації рекреаційної діяльності подає Н. Фоменко [37], за яким рекреаційна діяльність за суспільною функцією та технологією поділяється на:

- лікувальну – виокремлюється за основними лікувальними факторами (клімат, мінеральні джерела, лікувальні грязі);

- оздоровчу й спортивну – включає купально-пляжний, прогулянковий і промислово-прогулянковий відпочинок та маршрутний туризм (спортивний і любительський);

- пізнавальну – пізнавальні аспекти властиві значній частині рекреаційних занять. Однак виділяються суто пізнавальні рекреаційні заняття, пов'язані з інформаційним «споживанням» культурних цінностей, тобто оглядом культурно-історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, а також ознайомленням із новими районами, країнами, їх етнографією, фольклором, природними явищами та господарськими об'єктами.

П. Масляк [20] виокремлює такі види рекреаційної діяльності:

- лікувально-курортна – базується на використанні природних ресурсів (клімату, мінеральних лікувальних вод, грязей, озокериту, соляних шахт, кумисолікування та їх поєднання);

- оздоровчо-спортивна – переважає діяльність біля та у воді. Серед інших видів можна виокремити маршрутний, прогулянковий, водний, підводний, рибальський, мисливський, гірськолижний, альпінізм. Кожен із цих видів поділяється на кілька підвидів. Наприклад, дайвінг буває спортивний, пізнавальний, археологічний, екстремальний тощо;

- пізнавальна – входить до всіх інших видів як «вмонтований» елемент. Потреба у пізнанні зростає з підвищенням освітньо-культурного рівня людей, розвитком їхнього інформаційного і транспортного забезпечення. Сюди входить огляд архітектурних ансамблів, культурно-історичних пам'яток, розкопок давніх цивілізацій, визначних споруд тощо;

- розважальна – теж є елементом всіх інших видів туризму, зокрема стаціонарного санаторно-курортного виду діяльності, відпочинку біля води тощо. Для багатьох людей неусвідомленою потребою є розваги (казино, бари тощо), які досить часто не лише не приносять користі, а завдають шкоди.

За суспільною функцією і технологією рекреаційна діяльність поділяється на лікувально-оздоровчу, туризм, дозвілля.

Лікувально-оздоровча рекреаційна діяльність за основними лікувальними факторами (клімат, ліс, мінеральні джерела, лікувальні грязі тощо) поділяється на такі групи: кліматолікування, лісолікування, бальнеолікування, грязелікування. Залежно від їх поєднання можуть бути виділені: бальнеогрязелікування, клімато-грязелікування, кліматобальнеогрязелікування. Умови лікувально-оздоровчої рекреації повинні чітко відповідати медико-біологічним нормам. Вона особливо відрізняється від інших видів рекреації, оскільки визначає суто індивідуальний вид поїздки. Хоча окремі відпочивальники можуть об'єднуватися туристичною фірмою для спільних перевезень. Звичайна тривалість туру на лікування становить 24–28 днів – це значно більше, ніж в інших видах рекреаційної діяльності.

Туризм за способом проведення поділяється на два види: класичний та екстремальний. Класичний туризм має найбільшу кількість підвидів: прогулянково-пізнавальний, водний, спелеологічний, гірськолижний і санковий, полювання, альпінізм та ін. Прогулянково-пізнавальний має

найбільшу ємність, тому його можна поділити на пізнавальний і прогулянковий. Прогулянковий відпочинок включає такі заняття, як прогулянки на відкритому повітрі, огляд краєвидів, збирання грибів і ягід, морських моллюсків, коралів та інших дарів природи. В основі цих занять лежить уже прокладений або довільний маршрут. Прогулянковий відпочинок може бути спортивним і аматорським. За приуроченістю до території (рельєфу) він поділяється на рівнинний, передгірський і гірський, над- і підводний. Пізнавальний туризм ґрунтується на інформаційному споживанні природних і культурних цінностей, тобто передбачає огляд природних явищ і процесів, культурно-історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, унікальних господарських об'єктів тощо. У багатьох країнах характерною особливістю пізнавальних поїздок є великі відстані та відвідування за одну поїздку декількох міст чи країн. Різновидами пізнавального туризму є науковий, бізнес-подорожі, етнічний туризм та ін.

Великою популярністю в усьому світі користується водний туризм, який включає купально-пляжний, надводний (із використанням різних плавзасобів: воднолижний, рафтинг, водно-моторний тощо), підводне занурення – дайвінг (археологічний, спортивний) та ін. Відпочинок біля води включає різні рекреаційні заняття: сонячні ванни, прогулянки по берегу, пляжні ігри тощо.

Полювання є видом рекреаційної діяльності, який здійснюється з метою пошуку та переслідування певних видів диких звірів, птахів, іхтіофауни на спеціально відведених територіях у регламентований (дозволений) час. Виокремлюють *тихе полювання* – збирання грибів, а також *рибальський спорт* – ловіння окремих видів іхтіофауни спортивними риболовними снастями (вудками, спінінгами тощо).

За географічною ознакою туризм поділяється на такі категорії:

- морський (морські курорти, природні пляжі, водні прогулянки, прибережні піші маршрути);
- сільський (відпочинок біля озер, у горах, а також поїздки у сільську місцевість, «агротуризм» – відвідування ферм, виноградників, фруктових садів, зупинки у сільських хатах, – пікніки на берегах річок і каналів, екскурсії у заповідники і національні парки);
- міський (відвідування великих і малих міст, столиць держав).

За метою подорожі туризм поділяється на: науковий, бізнес-подорожі, етнічний та ін.

Науковий туризм включає поїздки з метою участі в різних конгресах, симпозіумах, з'їздах, нарадах. Його частка в сучасному міжнародному туризмі постійно збільшується. За статистичними даними, кількість учасників подібних міжнародних заходів складають 6–7% від загальної кількості іноземних тимчасових відвідувачів, на них припадає близько 10% валютних надходжень від туризму.

Діловий туризм (бізнес-подорожі) – поїздки з діловою метою розглядаються як одна з найважливіших складових частин сучасного міжнародного туристичного обміну. Цей вид поїздок вважається одним із найперспективніших, оскільки він базується на об'єктивній закономірності подальшого міжнародного розподілу праці. Одним із різновидів ділових поїздок є поїздки для участі в міжнародних і національних виставках та ярмарках або для їх відвідування.

Під релігійним туризмом слід розуміти види діяльності, пов'язані з надання послуг і задоволення потреб туристів, які прямують до святих місць і релігійних центрів, що знаходять за межами звичного для них середовища.

Культурно-пізнавальний туризм – подорож із метою ознайомлення із культурою (пам'ятниками архітектури, історії, мистецтва та археології) традиціями, обрядами, святами, народними промислами та національною кухнею, природними парками і т.д. країни.

Етнічний туризм пов'язаний із поїздками на певну територію з метою ознайомлення зі звичаями й побутом корінного населення.

Подієвий туризм порівняно молодий і надзвичайно цікавий напрям. Основна мета поїздки приурочена до певної події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок та участь в найбільш видовищних заходах планети, поступово завойовують все більшу популярність. Подієвий туризм – це неминуща атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подієвого туризму – безліч яскравих неповторних моментів.

Розважальний туризм розвивається як наслідок неусвідомленої потреби людини у розвагах.

Залежно від уподобань, можливостей туристів виокремлюють:

- соціальний туризм – організація змістовного оздоровлення й відпочинку широких верств населення за найнижчими доступними цінами, зорієнтованими лише на відновлення матеріальної бази;

– молодіжний і дитячий туризм – відпочинок цієї категорії населення здійснюється на основі системного підходу до провадження молодіжної політики, сприяння духовному і фізичному розвитку підростаючого покоління, виховання в нього почуття громадської свідомості та патріотизму;

– агротуризм – один із видів туризму, що набуває поширення й продовжує активно розвиватися в багатьох європейських країнах, має попит як серед споживачів із середнім достатком, так і серед заможних рекреантів. Цей вид туризму дає міським жителям можливість відпочити в сільській місцевості, на природі, ознайомитися з побутом місцевих мешканців та народними звичаями, а за бажання – узяти участь у сільськогосподарських роботах. Таким чином, міські мешканці активно відпочивають у приватних сільських господарствах, а їхні господарі покращують своє фінансове становище.

– екологічний туризм – інтегруючий напрям рекреаційної діяльності спрямований на гармонізацію відносин між туристами, туроператорами, природним середовищем, що реалізується через екологізацію всіх видів туристської діяльності, охорону природи, екологічну освіту виховання та збереження історико-культурної спадщини регіону, а також участь туристів у заходах із захисту довкілля, виявом поваги до місцевих жителів, їхнього способу життя та традицій, а також залученням населення до рекреаційної діяльності з метою поліпшення їх фінансово-економічного благополуччя та престижу регіону.

– оздоровчо-спортивний туризм виник на самодіяльних засадах з ініціативи туристів-аматорів. Він поєднує в собі спорт і відпочинок, виховує патріотизм і національну самосвідомість.

Туристична діяльність залежно від *періодичності (повторюваності)* використання вільного часу поділяється на регулярну – щоденну (похід у ліс, купання тощо), щотижневу (відвідування близьких місць відпочинку – парків, картинних галерей, театрів тощо), щорічну (курорти, санаторії), здійснювану раз на рік, раз на два роки (виставка вуличних скульптур у м. Котсволді, Англія), раз на чотири роки (Олімпійські ігри) та епізодичну або одноразову.

За *тривалістю* туристична діяльність поділяється на короткотермінову (одноденне повітряне шоу відомих «Червоних дияволів»), яка проводиться у вільний від роботи час у межах постійного місця проживання, та довготермінову, яка може бути як багатоденною

(Единбурзький фестиваль), так і *багатомісячною* (Голландський квітковий фестиваль). Довготермінова рекреація часто характеризується виїздом у приміську зону (дачу), село з метою відпочинку під час відпустки, зокрема у літній період, або тривалого оздоровлення і/або лікування у санаторно-курортних закладах.

За *характером організації* туристична діяльність поділяється на пакетну (регламентовану, сплановану), індивідуально-пакетну та самостійну (довільну). Пакетна путівка являє собою подорож за раніше оголошеним і визначеним маршрутом у названий кінцевий пункт призначення, із регламентованим часом перебування та забезпеченням комплексу послуг. Її ще офіційно називають «інклюзивною», оскільки така путівка передбачає оплату транспорту і проживання за оптовими цінами. Зазвичай рекреант не може визначити вартість окремих елементів туру, проте сьогодні, відповідно до особливих потреб клієнта, створюють індивідуальні пакети, тобто динамічні (самостійні інклюзивні тури). Вибір маршруту, місць для відвідування, проживання та сфера послуг здійснюються за бажанням клієнта. Під самостійною неорганізованою туристичною діяльністю розуміють самостійну подорож рекреанта без будь-яких взаємних обов'язків щодо рекреаційних закладів та сфери обслуговування.

За *кількістю учасників* розрізняють індивідуальну (одноосібна, сімейна) і групову (мала група – до 10 осіб, середня – 10-25, велика – понад 25 осіб) туристичну діяльність.

За *віковою ознакою* туристична діяльність поділяється на дитячу (підліткова – до 14 років, юнацька – до 18 років), дорослу (зріла – до 45 років, похилого віку – від 50 років) і змішану.

За *територіальною ознакою* (правовим статусом) туристична діяльність поділяється на внутрішню (державна) і зовнішню (міжнародна). Внутрішня охоплює подорожі, які здійснюються винятково в межах держави. Проведення відпочинку на батьківщині має велике значення для економіки держави, оскільки впливає на платіжний баланс і знижує відтік грошових одиниць за кордон. Внутрішня туристична діяльність охоплює місцевий, районний, обласний, регіональний туризм. Підвидами міжнародного туризму є міжконтинентальний, континентальний (країни близького/далекого зарубіжжя).

За *ознакою рухливості* туристична діяльність поділяється на стаціонарну, кочову, транзитну.

У випадку стаціонарного туризму подорож здійснюється заради перебування в певному місці відпочинку.

Кочова туристична діяльність передбачає короточасну або тривалу зупинку на певній території з подальшим переміщенням на іншу ділянку, тобто постійну зміну місця перебування.

Транзитна туристична діяльність включає транзитне перебування в межах міста чи країни з можливою короточасною зупинкою – наприклад, огляд пейзажного різноманіття вздовж автотрас.

За характером використання транспортних послуг туристична діяльність буває автомобільна (індивідуальна, автобусна), авіаційна (рейсова або чартерна), залізнична, водна (морська, річкова).

Екстремальний туризм включає водні, гірські, повітряні, екзотичні та наземні види. Дедалі більше людей прагнуть побачити красу підводного світу, спуститися гірським схилом на лижах і навіть стрибнути з парашутом. У Європі, наприклад, цей вид туризму почав швидко розвиватися і набувати масового характеру наприкінці 80-х – на початку 90-х років, а в Україні – із середини 90-х. Організація екстремального відпочинку відрізняється від організації звичайного туру: тут йдеться про реальну небезпеку для життя, тому працівники туристичних фірм повинні враховувати вік, фізичну підготовку, стан здоров'я кожного учасника поїздки.

При організації відпочинку для екстремалів слід враховувати сезонність, тривалість, вікову ознаку тощо. Зазвичай екстремальний туризм характеризується активними способами пересування. До нього відносять різні пригодницькі тури, пригодницькі подорожі, відвідування екзотичних місць, вулканів, островів, водоспадів та ін. Звичайно, це нестандартний тур в екзотичні й екологічно чисті природні резервації, пов'язаний із незвичайними подорожами, нетрадиційними транспортними засобами. В окремих випадках такий тур пов'язаний із ризиком і серйозними фізичними навантаженнями – наприклад, сплави по бурхливій річці Колорадо на надувних човнах, зимова подорож на Скандинавському півострові, Канаді на собачих упряжках.

У програму туру входить навчання подолання перешкод, влаштування табірної життя, вивчення техніки виживання в екстремальних умовах. Особливістю екстремальних турів є участь представників молодіжної вікової категорії. Особливо популярним став дайвінг – один із найбільш захоплюючих та екстремальних видів спорту.

Сьогодні у світі майже 20 млн сертифікованих дайверів-любителів, а 40 років тому їх було кілька сотень. Також зараз у всьому світі дуже популярні стрибки з парашутом. Із парашутом почали стрибати більш як півстоліття тому, але масового характеру цей спорт набув тільки півтора десятка років тому. Зараз існує багато варіантів стрибків – це і скайсерфінг, і групова акробатика. Багато людей спеціально приїжджають на різні змагання, щоб подивитися, як люди стрибають із хмарочосів, телевізійних веж, мостів, скель.

Декілька основних світових центрів екстремального відпочинку:

- Гаваї, узбережжя (плавання на байдарках біля прямовисних скель);
- Болівія, Морзін – французькі Альпи (швидкісний спуск на велосипеді);
- Папуа-Нова Гвінея, гори Шеггі-Рідж (похід у джунглі);
- Мексика, Юкатан (підводна спелеологія);
- США, каньйон Юти (тривалі походи);
- Гімалаї (тривалі походи).

Дозвілля – вільний від праці (роботи, переїзду з/на роботу, домашніх обов'язків, сну) час, який за відпочивальник використовує за власними уподобаннями.

Дозвілля за способом використання часу поділяється на: спрямоване на інтелектуальне (саморозвиток, читання книг, набуття вмінь і навичок тощо) і духовне (молитва, слухання повчань тощо) збагачення; будь-яку бездіяльність (сидіння на лавці тощо). Дозвілля відповідає терміну «пасивна рекреація» – відпочинок за місцем проживання.

2.3. Рекреаційні ресурси та їх класифікація

Рекреаційні ресурси – компоненти природного середовища та феномени (об'єкти і явища) соціокультурного характеру, які завдяки своїм властивостям можуть використовуватися для рекреаційної діяльності.

Оскільки вони є матеріальною передумовою формування рекреаційної галузі господарства, її ресурсною базою, то потребують бережного й економічного використання, охорони та примноження.

Виділяють три типи рекреаційних ресурсів: природні, історико-культурні та соціально-економічні. Кожен із них відіграє певну роль у формуванні галузевої і територіальної організації рекреаційних комплексів.

Під *природними* рекреаційними ресурсами слід розуміти фактори, речовину і властивості компонентів природного середовища, які володіють сприятливими для рекреаційної діяльності якісними та кількісними параметрами і служать або можуть служити для організації відпочинку, туризму, лікування та оздоровлення людей. До них належать лікувальні й оздоровчі фактори багатоцільового призначення (ліси, грязі, озокерит), а також рекреаційні властивості гірських і передгірських ландшафтів, заповідних територій тощо. До природних рекреаційних ресурсів відносяться: географічне положення та рельєф; клімат; водне середовище; флористично-фауністичні комплекси.

Історико-культурні рекреаційні ресурси – це створені людиною пам'ятки культури, які мають суспільно-виховне значення, пізнавальний інтерес і можуть використовуватись для задоволення духовних потреб населення. Не всі надбання минулого належать до історико-культурних ресурсів. До них прийнято відносити тільки ті об'єкти, які досліджені науковими методами й оцінені як такі, що мають суспільне значення і можуть бути використані при існуючих технічних і матеріальних можливостях для задоволення рекреаційних потреб деякої спільноти людей протягом певного часу. Серед історико-культурних об'єктів провідна роль належить пам'яткам історії і культури. Залежно від головних ознак, останні поділяються на п'ять основних видів: пам'ятки історії, археології, містобудування та архітектури, мистецтва, документальні пам'ятки. До історико-культурних передумов рекреаційної галузі можна віднести й інші об'єкти: оригінальні підприємства промисловості, сільського господарства, транспорту, наукові і вищі навчальні заклади, театри, спортивні споруди, етнографічні та фольклорні ансамблі, а також збережені народні звичаї, святкові обряди.

Історико-культурні об'єкти поділяються на матеріальні і духовні. Матеріальні – сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії його розвитку, а духовні – сукупність досягнень суспільства в освіті, науці, мистецтві, літературі, в організації державного і суспільного життя, у праці й побуті.

Усі історико-культурні об'єкти поділяються на нерухомі та рухомі. Першу групу становлять пам'ятки історії, містобудування та архітектури, археології й монументального мистецтва та інші споруди. До другої групи належать пам'ятки мистецтв, археологічні знахідки, документальні пам'ятки та інші речі, предмети і документи, які можна легко переміщати.

Соціально-економічні рекреаційні ресурси включають матеріально-технічну базу рекреаційних об'єктів, частину матеріального виробництва, яка безпосередньо забезпечує потреби рекреації, об'єкти інфраструктури, а також трудові ресурси, зайняті в рекреаційному господарстві. При характеристиці цих ресурсів враховуються такі критерії, як: соціальні, демографічні та економічні.

2.4. Оцінка рекреаційних ресурсів

Оцінка рекреаційних ресурсів є складним і не до кінця вивченим процесом. Ця проблема пов'язана з багатьма чинниками, серед яких – недоопрацьованість у розробці методик, виділенні критеріїв оцінки та розробки уніфікованих оціночних шкал, а також визначення особливостей рекреаційного об'єкта дослідження (печера, гірський масив), впливу суб'єкта (турист, база відпочинку) на об'єкт. Рекреаційна оцінка об'єкта (ресурсу) визначається на основі якісних і кількісних показників.

Кількісна оцінка природних рекреаційних ресурсів. Під час оцінювання кількісних показників території для стаціонарного відпочинку послідовно оцінюються природні, історико-культурні та соціально-економічні ресурси. При оцінюванні природних рекреаційних ресурсів беруться до уваги всі їхні характеристики, зокрема географічне положення і рельєф, клімат, водойми, флора та фауна. Під час оцінювання історико-культурних рекреаційних ресурсів беруться до уваги кількості культурних пам'яток, їх стан і значення, інформативність про об'єкт, доступ до нього тощо. Під час оцінювання соціально-економічних рекреаційних ресурсів беруться до уваги соціально-економічний рівень рекреанта, наявність рекреаційної інфраструктури тощо.

Якісна оцінка рекреаційних ресурсів. Оцінка рекреаційних ресурсів може здійснюватися на основі виду відпочинку, оздоровлення та лікування, еколого-географічної ситуації, ландшафтних особливостей території, з позиції людини, яка відпочиває або виступає організатором відпочинку. У процесі оцінювання якісних показників беруться до уваги і кількісні характеристики рекреаційних ресурсів відповідно до специфіки їх використання в галузі. Оцінюється за медико-біологічними, психолого-естетичними та технологічними умовами. Медико-біологічні умови забезпечують покращення та відновлення фізичних сил людини під впливом природних рекреаційних ресурсів (кліматичних,

бальнеологічних, лісових тощо). При цьому враховуються вікові й індивідуальні особливості відпочивальників, види рекреаційної діяльності тощо.

Проводячи якісну оцінку кліматичних умов, слід брати до уваги їх комфортність для відпочивальника, тобто враховувати сезонність погодних умов, а саме: систему ефективних температур повітря, відносну вологість, швидкість вітру, сонячну радіацію.

Оцінка бальнеологічних ресурсів здійснюється на основі медико-біологічного й технологічного підходів. При цьому використовуються як кількісні (куб. м води за добу на кв. км території, кількість джерел мінеральних вод на одиницю площі, мінералізація, температура, концентрація водневих іонів, вміст органічних речовин та ін.), так і якісні (унікальний хімічний склад, запах, смак вод, придатність для лікування тих чи інших хвороб тощо) показники, покладені в основу класифікації та типології бальнеологічних ресурсів. Так, мінеральні води за мінералізацією поділяються на: прісні (до 2 г/л), малої мінералізації (2-5 г/л), середньої мінералізації (5-15 г/л), високої мінералізації (15-35 г/л) та розсоли (більше 35 г/л, деякі джерела – більше 50 г/л). При цьому до питних лікувально-столових вод відносяться води з мінералізацією 1-10 г/л; до лікувальних – 10-5 г/л або – при наявності в них бальнеотерапевтичного вмісту миш'яку, бору та деяких інших біологічно активних елементів – понад 10 г/л. За іонічним складом мінеральні води бувають хлоридні, гідрокарбонатні, сульфатні, натрієві, кальцієві, магнієві в різноманітному поєднанні; за газовим складом – вуглекислі, йодово-бромні, сульфідні, миш'яковисті, залізисті, азотні, хлоридні, натрієві, метанові, радонові; за кислотністю – лужні, нейтральні, кислі тощо.

Механізм впливу ванн із мінеральними водами на організм рекреанта визначається, перш за все, специфічним хімічним впливом розчинених у воді газів і солей. Останні, подразнюючи рецептори шкіри, здійснюють локальний, а згодом і загальний рефлекторний вплив на організм. Ванни із вуглекислих мінеральних вод покращують скорочувальну властивість міокарда й коронарний кругообіг, понижуючи підвищений артеріальний тиск, розширюють судини, активізують функцію залоз внутрішньої секреції та центральної нервової системи.

Природні сульфідні ванни викликають різке розширення судин, що полегшує роботу серця, сприяє загоюванню пошкодженої шкіри,

виведенню із організму продуктів розпаду білка. Вони впливають на серцево-судинну систему аналогічно до вуглекислих ванн.

Радонові ванни впливають на організм завдяки альфавипромінюванню, яке виникає при розпаді атомів радіоактивного газу – радону. Вони покращують роботу серця, нормалізують артеріальний тиск. Під впливом радонових ванн прискорюються процеси заживання і розсмоктування в нервових волокнах, м'язовій та кістковій тканинах.

При споживанні цієї води в організмі відбуваються хімічні зміни, зумовлені вмістом у ній мікроелементів, солей, газів; також може виникнути термічний ефект. Споживання радонової води особливо рекомендується при захворюваннях органів травної системи тощо.

Лікувальні грязі – різні за походженням природні утворення (відклади боліт, озер, заток тощо), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і становлять однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями. Вони містять речовини, подібні до гормонів і вітамінів, завдяки чому вони є біогенними стимуляторами (стимулюють біологічні процеси в організмі людини).

Лікувальні грязі поділяють на: торфові (прісноводні, мінеральні), сапропелі (продукти розкладу тваринних і рослинних решток на дні прісних водойм), мулисті (сульфідні, мінеральні, глинисті) та псевдовулканічні (сопочні та гідротермальні). Вони застосовуються для загальних і місцевих аплікацій, грязеводних ванн, а також у поєднанні з електропроцедурами.

Облік грязьових родовищ у рекреаційному кадастрі ведеться за основними групами грязей, які підпорядковуються певним групам захворювань. При цьому враховується місцезнаходження і назва родовища, тип грязі, площа грязьових родовищ, глибина їх залягання, запаси (геологічні та експлуатаційні), основні фізико-хімічні властивості (у тому числі хімічний склад грязьового розчину, а для сапропелевих і намулових грязей – і склад озерних вод), рівень їх сучасного використання і вартісна оцінка.

Якісні характеристики лісових масивів проводяться з метою визначення їх впливу на процес лікування (оздоровлення) та ефективність реалізації санітарно-гігієнічної функції рекреації. Фітолікувальні ресурси обмежуються параметрами рекреаційного

використання лісів, їх водоохоронно-захисними властивостями, цілющим впливом на організм людини в процесі лікування, відпочинку і туризму.

Іонізація повітря – один із факторів сприятливого впливу лісів на організм людини, зокрема на нервову систему (безсоння, перевтома тощо). Лікувальні властивості іонізованого повітря використовуються при гіпертонічній хворобі, атеросклерозі, бронхіальній астмі, туберкульозі. Найбільший іонізуючий ефект мають сосна звичайна, ялина звичайна та дуб. Найвищою рекреаційною цінністю визначаються старі високобонітетні ліси, оскільки вони виділяють основну масу кисню та створюють власний мікроклімат, суттєво впливаючи на окремі характеристики погоди й місцеву циркуляцію повітря. Вплив цих факторів на організм людини залежить також від виду захворювань. Рекреаційні ліси як складова природних рекреаційних ресурсів – це лише незначна (за площею) частина лісових екосистем, яка забезпечує потреби населення в лікуванні, відпочинку, туризмі. Рекреаційна діяльність на цих територіях відзначається змістовою різноманітністю, яка може варіюватися відповідно до рівня організації відпочинку, та тривалістю тощо.

Психолого-естетичні умови визначають емоційну реакцію людини на певні особливості рекреаційного ландшафту – контрастність, пейзажність, лісистість (оптимальна <60%), екзотичність, унікальність, атрактивність (привабливість) – та інших рекреаційних ресурсів. Психологічна оцінка ландшафту (ПТК) базується на визначенні ступеня придатності природного середовища для рекреації, стійкості й оптимального навантаження на природу. Рівень естетичної оцінки об'єкта – один із проявів духовного світу людини, що базується на потребі в красі. Територія (об'єкт), що виділяється своєю красою (значною естетичною цінністю), при рівності інших умов користується підвищеним попитом у рекреантів.

Щодо технологічних умов, то загальноприйнята схема оцінки відсутня. У світовій практиці прийнято визначати якісну оцінку технічних засобів за маркою виробника, витривалістю, придатністю, довговічністю тощо. Найвищим балом оцінюються об'єкти, визнані на світовому ринку. При цьому враховуються вид та якість використовуваного ресурсу, екологічний стан, місце розташування відносно районів попиту тощо.

Технологічна оцінка враховує взаємодію людини, природного середовища і рекреаційної галузі. Важливим показником технологічної оцінки є рекреаційна ємність території (об'єкта).

Щодо проведення *комплексної якісної оцінки рекреаційних територій*, то сьогодні, на жаль, ще не розроблена її методика та не визначені головні критерії. Метою такої оцінки є об'єктивне відображення того, що втрачає суспільство при відмові від експлуатації та рекреаційного використання території на користь інших видів господарської діяльності. Загальна методика оцінки рекреаційних ресурсів повинна включати такі етапи:

- визначення завдання дослідження;
- виявлення оціночних показників;
- розробка оціночних шкал;
- отримання окремих та загальних оцінок;
- інтерпретація інтегральної оцінки.

Для якісної оцінки території/об'єкта використовуються спеціальні означення: «найпривабливіший», «середньо сприятливий», «більш вигідний» тощо. Якісна оцінка виражає порівняльну характеристику не менш як двох об'єктів, які відвідав рекреант. Ця оцінка відображає загальну думку про рівень привабливості тих чи інших рекреаційних об'єктів і територій.

Залежно від рівня рекреаційного використання території, можна виділити три основні типи рекреаційного освоєння:

- території з високою інтенсивністю рекреації, де інші види діяльності практично відсутні або мають другорядне значення (курорти, парки, пляжі та інші зони масового відпочинку);
- території із середньою інтенсивністю рекреації, які одночасно виконують деякі екологічні і/чи виробничі функції (приміські зелені насадження, протиерозійні ліси і т. д.);
- території із незначною питомою вагою рекреації.

2.5. Атрактивність рекреаційних ресурсів

Вимоги до провадження рекреаційної діяльності високі, оскільки на характер рекреаційного використання територій значною мірою впливає сукупність природних і антропогенних факторів, зокрема: географічне положення і морфометричні параметри об'єктів; гідрологічний, гідрохімічний, гідробіологічний режими водних об'єктів, а також економічна і транспортна освоєність територій, склад учасників, обсяг

викидів забруднювальних речовин у межах рекреаційної території та її акваторій (тобто характер і масштаби забруднення довкілля), а також інші фактори, які визначають рекреаційну придатність і цінність територій у цілому або їх окремих ділянок.

Враховуючи привабливість та інтенсивність використання цих територій, можна стверджувати, що основним джерелом задоволення туристичних потреб є природний ресурс. На нього припадає 59,95% споживання, з них 31,3% становить ландшафт, 28,65% – клімат. Решту 40,9% припадає на історико-культурну спадщину та сферу обслуговування, а саме: харчування – 7%, архітектуру – 3,75%, релігію – 3,05%, історію – 11,39%, мистецтво – 15,19%.

Рекреаційна цінність території визначається такими критеріями, як неповторність, унікальність, специфічність, пейзажність та атрактивність. Остання характеризується силою, достатньою для приваблення туристів. Серед найатрактивніших територій, які найбільше відвідують рекреанти, виділяють:

- приморські райони;
- лісові масиви з флорою і фауною;
- передгір'я та гірські країни;
- міста-столиці та історичні центри;
- міста-курорти або курортні місцевості;
- релігійно-культові комплекси та окремі споруди;
- давні міста, фортифікаційні споруди (печерні міста, фортеці) тощо.

До країн із найкращими рекреаційними ресурсами відносяться **приморські**, з переважаючою кількістю сонячних днів у році (Італія, Франція, Хорватія, Монако та інші), з гірськими ландшафтами і чистим повітрям (Швейцарія, Австрія). Одним з основних природних факторів, який визначає рекреаційну придатність і цінність водних об'єктів, є розміщення їх у тій чи іншій природно-кліматичній зоні, що водночас обмежує у часі ті чи інші види рекреації. Масштаби розвитку більшості літніх видів спорту на водоймах значною мірою залежать від температури води й повітря. Нижньою межею температури води рекреаційних водойм прийнято вважати +17°C – в основному це стосується купання, водних лиж і деяких інших видів відпочинку. Тому період, придатний для рекреаційного водокористування, визначається датами переходу температури води через цю критичну точку. Врахування кліматичних факторів (температури й вологості повітря, атмосферного тиску, кількості

сонячних днів) має дуже важливе значення при розміщенні лікувально-оздоровчих закладів кліматотерапевтичного профілю.

Типи ландшафтів у берегових зонах належать до числа найважливіших природних факторів, які визначають рекреаційну цінність акваторій. Значно підвищує рекреаційну цінність водних об'єктів наявність на їх берегах лісів, оскільки вони створюють комфортні умови для відпочинку, забезпечують захист від вітру й інтенсивної сонячної радіації, а також сприятливо впливають на психофізіологічний стан людини. Так, наприклад, у помірних широтах сухі соснові бори й березово-соснові ліси неподалік від узбереж є найкомфортнішими та найбільш привабливими місцями для відпочинку.

Рибогосподарський потенціал водних об'єктів суттєво впливає на масштаби їх рекреаційного використання, оскільки любительська риболовля є одним із наймасовіших видів відпочинку. Тому важливо, щоб гідрологічний і гідрохімічний режими водойм були оптимальними для відновлення рибних ресурсів.

До основних рекреаційних берегових районів належать: в Атлантичному океані – Середземноморське узбережжя Південної Європи та Північної Африки, узбережжя Біскайської затоки, Північного, Балтійського та Чорного морів, півострова Флорида, островів Куба, Гаїті, Багамських, райони міст і міських конгломерацій Атлантичного узбережжя Північної та Південної Америки; у Тихому океані – Гавайські острови та східне узбережжя Австралії, острів Хайнань (Китай), узбережжя Японського моря, райони міст і міських агломерацій узбережжя Північної та Південної Америки; в Індійському океані – острів Шрі-Ланка, район прибережних міських агломерацій Індії, східне узбережжя острова Мадагаскар. Сьогодні набувають поширення туристські подорожі на кораблях (круїзи), підводне полювання, спортивне рибальство, віндсерфінг, подорожі на яхтах, катамаранах тощо.

Лісові масиви з типовою, рідкісною, екзотичною та ендемічною фауною і флорою, в основному, репрезентують заповідники, національні парки, які зберегли свій первісний стан. Знамениті лісові масиви – Булонський ліс (Франція), Швейцарський національний парк (Енгаден). У Херсонській області (Україна) знаходиться біосферний заповідник Асканія Нова, створений 1898 р.

За функціональними особливостями рекреаційну діяльність в лісових масивах можна поділити на такі види: лікувально-оздоровча, туризм –

пізнавальний, спортивно-туристичний, утилітарний тощо. Залежно від виду, рекреаційна діяльність може проходити організовано, з використанням стаціонарних закладів – санаторіїв, профілакторіїв, будинків відпочинку, дачних та садових ділянок, спортивних і туристичних баз – і неорганізовано.

Значного поширення набула лісолікувально-оздоровча діяльність. Вона охоплює всі вікові групи населення, сприяє зниженню нервової і фізичної втоми, профілактиці захворювань, відновленню фізичних і духовних сил людини. Розрізняють клімато-, фітолікування, відтворення духовних сил шляхом споглядання естетичних пейзажів.

Класична рекреаційна діяльність – багатогранна й багатофункціональна. Зокрема пізнавальна діяльність провадиться в дендраріях, ботанічних садах, інших цінних природних об'єктах, де людина може підвищити свій рівень знань у сфері природничих наук і охорони природи. Спортивно-туристична діяльність пов'язана з подорожами і походами з метою активного відпочинку та пізнання природи. Вона включає масові пішохідний і/або гірськолижний, кінний спорт, спортивно-ліцензійне мисливство, ігри, пікніки тощо. Утилітарна діяльність передбачає збирання грибів, ягід, лікарських рослин, колекціонування лісових порід і т. д.

Передгір'я та гірські країни приваблюють рекреантів неповторними краєвидами, гірськолижними курортами (Альпи, Карпати) й альпіністськими таборами. Всесвітньовідомі курорти французької Рив'єри: Канни, Ніцца, Ментова і т. д.

Міста-столиці й історичні центри світового значення користуються найбільшим попитом серед туристів. Наприклад, у Києві їх приваблюють величні історико-архітектурні комплекси, сакральні об'єкти тощо; у Граці (Австрія) – середньовічний замок (XI ст.) із музеєм, у с. Хатинь – меморіальний комплекс пам'яті про мешканців села та інших білоруських сіл, знищених фашистами в 1941–1944 рр.

Найпопулярніші **міста-курорти** або курортні місцевості розташовані на узбережжі Іонічного моря (Дельфи, Салоніки), Адріатики (Пула, Опатія, Рієка, Спліт та ін). Карлові Вари (Чехія) всесвітньовідомі мінеральними джерелами, курортний центр Чилі на океанічному узбережжі, Вінья-дель-Мар – музеєм морської зоології, численними готелями, пансіонатами, віллами, казино та піщаними пляжами, курортне місто на східному узбережжі Австралії Голд-Коуст (Золотий Берег) –

морським парком (акули, дельфіни), казино, сприятливими умовами для серфінгу.

Релігійно-культові комплекси й окремі споруди зосереджені у Дельфах (Греція) – релігійний центр із храмом бога Аполлона (VI–IV ст. до н.е.); в Олімпії – місця, пов’язані з релігійним культом Зевса; у м. Родос на однойменному острові – руїни храму Афродіти (III ст. до н. е.), численні візантійські храми (XIV–XVI ст.), палац великих магістрів лицарів ордена св. Іоанна Єрусалимського. У Ватикані зберігаються збірки шедеврів світового значення (67 тис. давніх рукописів і понад 1 млн книг), є велика кількість історичних пам’яток і музеїв: собор Святого Петра (1506–1614 рр.), над яким працювали Браманте, Мікеланджело, Дж. делла Порте, К. Мадерно (висота собору 132,5 м, площа 15 000 км²), а також знаменита Сикстинська капела. У Кентербері розташована головна англіканська церква Великобританії – Кентерберійський собор (1070–1503 рр.).

Давні міста, фортифікаційні споруди (печерні міста, фортеці тощо) представлені в м. Туні (замки XII ст.), Невшателі (XIII ст.) (Швейцарія); у Тіауанако поблизу озера Тітікака (Болівія) – пам’ятки монументальної кам’яної архітектури: Ворота Сонця, руїни комплексу Каласасая, піраміди Акапана та ін.

У Санта-Роса-де-Копан знаходиться регіональний музей археології майя, датований I тис. до н. е. – I тис. н. е., неподалік – руїни давнього міста Копан, датованого VII–X ст., та руїни церемоніального центру імперії майя: тераси, піраміди, храми, вівтарі.

Незалежно від наявності зазначених вище атракцій, на провадження рекреаційної діяльності можуть впливати інші фактори – як позитивні, так і негативні. До позитивних факторів, що забезпечує значний приплив туристів та інтенсивність відвідувань того чи іншого об’єкта, слід віднести:

- вигідне економіко-географічне положення країни (регіону);
- високий рівень економічного розвитку території;
- значний рівень освіченості та культури населення. У країнах із високим рівнем освіти й культури часто проводяться міжнародні заходи різного рангу: з’їзди, конгреси, симпозіуми, семінари, конференції, фестивалі, спортивні змагання та ін., які сприяють розвитку міжнародного туризму і створюють рекламу (візитну картку) країни;
- різноманітність етнічного складу населення, зростаюча урбанізація;

– розвинена рекреаційна інфраструктура, за якої особливо зростає цінність рекреаційних об'єктів: облаштовані пляжі, наявність пунктів харчування та ночівлі, забезпеченість і доступність транспортних засобів тощо;

– зручні транспортні зв'язки з іншими країнами (регіонами). Значний вплив на масштаби використання рекреаційних об'єктів мають такі фактори, як транспортне освоєння й доступність до пункту призначення. Для короткочасного відпочинку без ночівлі межею транспортної доступності вважається 60–70 кілометрів (тобто не більше ніж 2 години їзди на транспорті). Для короткочасного відпочинку з ночівлею ця межа може бути збільшена до 3–4 годин, а для тривалого відпочинку – до 1–2 доби.

До негативних факторів, які призупиняють розвиток рекреаційної діяльності, відносяться:

– непридатність значної частини територій для організації рекреації (пустелі, скелі, джунглі);

– віддаленість від інших щільно населених регіонів, де формуються значні рекреаційні потоки;

– слабкий розвиток рекреаційної інфраструктури в більшості країн світу;

– нестабільність внутрішньополітичного становища. Враховуються також соціально-політичне життя суспільства (рівень поширення СНІДу, наркоманії, тероризму, наявність осередків військових конфліктів);

– незадовільний екологічний стан рекреаційних ресурсів, зокрема забрудненість території, повітря, ґрунтів, вод і узбереж. Ці фактори можуть відігравати вирішальну роль при визначенні рекреаційної цінності територіальних комплексів;

– нераціональне використання рекреаційних ресурсів, що пов'язане зі збільшенням рекреаційного попиту в щільно населених урбанізованих районах, де вони доволі інтенсивно використовуються іншими сферами господарства, а не тільки в оздоровчих цілях;

– низький рівень економічного розвитку і важке матеріальне становище населення в окремих країнах чи регіоні.

Тестові питання до розділу 2

1. Території, які найбільше використовуються рекреантами:
а) узбережжя та водні поверхні; б) чагарники та болота; в) пустелі та ставки;
г) джунглі та рідколісся.
2. Найпопулярніші курортні місцевості розташовані на узбережжях морів:
а) Іонічного та Середземного; б) Північного та Бофорта; в) Росса та Амундсена; г) Саргасового та Уеделла.
3. В основі класифікації рекреаційної діяльності лежать:
а) мета подорожі; б) тривалість подорожі; в) характер організації; г) усе вищезазначене.
4. Релігійні комплекси й окремі споруди в основному розміщені в таких державах:
а) Іран; б) Болівія; в) Ватикан; г) Ірак.
5. До природних рекреаційних ресурсів відносять:
а) клімат і рельєф; б) водне середовище; в) флористично-фауністичні комплекси; г) усе вищезазначене.
6. Перший морський круїз був здійснений із:
а) Сомалі; б) Єгипту; в) Італії; г) Риму.
7. До історико-культурних рекреаційних ресурсів відносять:
а) пам'ятки історії; б) пам'ятки археології; в) об'єкти, пов'язані з культурою та сучасною діяльністю людей; г) усе вищезазначене.
8. Перші путівники з'явилися у:
а) Римській імперії; б) Греції; в) Афінах, Спарті, Трої; г) Лондоні.
9. Перші ознаки сегментації туристичного ринку проявилися у:
а) Римській імперії; б) США; в) Франції; г) Греції.
10. Вперше плата за користування джерелами мінеральних вод була введена у:
а) III ст. до н. е.; б) 1314 р.; в) 1830 р.; г) 1413 р.
11. Типи рекреаційних ресурсів:
а) природні; б) соціально-економічні; в) історико-культурні; г) усе вищезазначене.
12. ВДР-подорожі – це:
а) подорожі, які здійснюють по водних державних ресурсах; б) відвідування друзів і рідних; в) подорожі, що здійснюються за внутрідержавною робочою програмою; г) внутрідержавні реєстровані подорожі.
13. Негативні фактори розвитку рекреації:
а) непридатність значної частини територій; б) густа мережа транспортних комунікацій; в) гірський ландшафт і чисте повітря; г) густозаселені регіони.

Рекомендовані бібліографічні та Інтернет джерела: [4, 5, 7, 11, 12, 15, 24, 34, 35, 36, 37, 40].

РОЗДІЛ 3

РЕКРЕАЦІЙНА ГЕОГРАФІЯ СВІТУ

3.1. Загальні засади рекреаційної регіоналізації

Основою для виокремлення різних регіонів, регіоналізації тієї чи іншої частини світу або окремої країни є відмінності одних територій від інших. За найзагальнішими критеріями ці відмінності можна об'єднати у три групи: природні, історичні й соціально-економічні. Природні відмінності визначаються об'єктивними кліматичними, геологічними, геоморфологічними, гідрологічними та біологічними особливостями окремих територій, які є однією з багатьох підстав для їх регіоналізації.

Природні відмінності також можуть трактуватися за найрізноманітнішими ознаками. Так, за положенням щодо сторін світу або ж іншими, власне географічними ознаками, у ряді частин світу виділяють регіони з назвами «Північна», «Південна», «Східна», «Західна» (Європа, Африка, Америка). Часто основою для об'єднання країн у регіон стає їх розташування неподалік від великих природно-географічних об'єктів (морів, заток, рік) чи в межах великих фізико-географічних одиниць (півостровів, рівнин, гір, природних зон або кліматичних поясів): країни Середземномор'я, Карибського басейну, Перської чи Мексиканської заток, Придунайські, басейну Ла-Плати, Скандинавські, Балканські, Аравійського півострова, Індокитаю, Альпійські, Андські, Закавказзя, Сахари, екваторіальної Африки, помірної Південної Америки.

У рекреаційній географії у виокремленні певних регіонів, крім природних аспектів, велику роль відіграють історичні, зокрема пам'ятки історії, архітектури, археології, мистецтва та інші. Гармонійне поєднання природних (географічних) та історичних аспектів також може бути основою для регіоналізації. Наприклад, арабські країни в уявленні людини – це, як правило, гармонійне поєднання пустельних і напівпустельних ландшафтів з історично адаптованою до них культурою арабських народів. Важливу роль відіграють природні й історичні чинники і у виокремленні економічних районів. Відмінності у природних умовах і ресурсах різних частин країни сприяють спеціалізації на виробництві відповідної продукції, яке із часом на певній території стає більш ефективним, ніж будь-де за її межами. Слід зазначити, що спеціалізація господарства формується історично. З часом окремі частини країни починають суттєво відрізнятися одна від одної не

тільки природними, історичними, а й насамперед економічними умовами та трудовими ресурсами.

Обґрунтований і раціональний поділ країни на просторово-територіальні частини базується на теорії районування або регіоналізації. Ця теорія дає змогу науково обґрунтувати виокремлення регіонів, які відіграють значну роль у розвитку рекреаційної галузі в межах країни.

Процедуру регіоналізації не можна розглядати ізольовано, оскільки вона є не результатом виключно інтелектуальних зусиль спеціалістів, а відображенням реальності. При здійсненні регіоналізації у першу чергу слід враховувати процес, який відбувається у реальному просторі. У перебігу цього процесу визначаються межі регіонів, а згодом – і стандарти їх виокремлення. Такий поділ території дозволяє ефективно розподіляти інвестиції у створення територіальних рекреаційних систем, якими користуються великі державні організації.

Відомий український вчений у галузі географії О. Шаблій вважає, що поняття «регіоналізація» є похідним від поняття «регіон» і вживається у двох значеннях:

- а) як процес наукового обґрунтування виділення регіону (регіонів), визначення його (їхніх) просторових меж, складу та загальних рис;
- б) як реальний поділ земної поверхні на окремі великі частини відповідно до зосереджених на них елементів суспільства [41].

Рекреаційна регіоналізація – вид окремого, галузевого поділу, суть якого полягає у виокремленні на певній території менших за рангом ієрархічних одиниць (відповідно до заданих критеріїв і характеру рекреаційного використання), що відображають тільки один аспект (рекреацію), і який базується на чистій теорії та методології.

Рекреаційне (рекреаційно-географічне) районування (за О. Бейдиком) – це поділ території на певні таксономічні одиниці, які відрізняються спеціалізацією рекреаційного обслуговування, структурою рекреаційних ресурсів і напрямками їх освоєння та охорони [4].

Особливість рекреаційної регіоналізації полягає у тому, що вона охоплює природні, культурно-соціальні явища й об'єкти. Проте, досить часто природні рекреаційні ресурси відіграють першочергову і визначальну роль у рекреаційному бізнесі. При цьому слід дотримуватися позиції, що рекреаційна таксономічна одиниця повинна бути унікальною. Однак слід зауважити, що визначальну роль у розвитку

рекреаційної галузі можуть відігравати і культурні об'єкти: тематичні парки, етнічні поселення, перманентні виставкові і торгові комплекси.

3.2. Таксономічні одиниці рекреаційної регіоналізації

Таксономічні одиниці рекреаційної регіоналізації відображають особливості територіальної структури рекреаційного господарства. Основними ознаками виділення рекреаційних таксонів є: характер рекреаційної спеціалізації та ступінь її розвитку; рівень рекреаційної освоєності території; схожість проблем перспективного розвитку окремих частин території з позицій рекреації; рекреаційні ресурси та їх територіальні комбінації; рекреаційні території та їхнє значення в загальній структурі землекористування; потужність, географія, структура – динаміка рекреаційних потоків; виробничі й економічні зв'язки рекреаційних підприємств з іншими галузями. Серед таксономічних одиниць, які найчастіше вживаються у вітчизняній літературі, можна назвати такі: суперточка-тур, рекреаційний об'єкт, рекреаційний центр, рекреаційний вузол, рекреаційний район, рекреаційний регіон, рекреаційна зона.

Суперточка-тур – місце, точкова територія, котра виокремлюється за домінуючою висотою для візуального огляду цікавого природного чи історико-культурного ландшафту.

Ідеться не про традиційний оглядовий майданчик, а про точку, що зосереджує потужний рекреаційний потенціал – Тарасова (Чернеча) гора у Каневі, гора Корковаду в Ріо-де-Жанейро з найбільшим у світі пам'ятником Ісусу Христу і т. д.

Рекреаційний об'єкт – місце, яке використовується для відпочинку (озеро, лісова галявина, пам'ятка природи тощо).

Наявність достатньої кількості рекреаційних об'єктів визначає рекреаційну ємність території.

Рекреаційна територія – територія для оздоровлення людей, масового відпочинку, туризму й екскурсій.

Залежно від призначення, виділяють дві групи рекреаційних територій: для короткочасної (лісопарки, зелені зони, приміські зони, водні об'єкти та ін.) і тривалої (приморські райони, лікувально-санаторні курорти і курортні райони, туристичні комплекси) рекреації.

Рекреаційний центр – окремий населений пункт із набором рекреаційних закладів або окремих об'єктів, які є ядрами формування рекреаційного вузла (наприклад, Трускавець, Східниця).

Рекреаційний вузол – сукупність центрів або рекреаційних закладів на компактній території.

Тут зосереджуються не окремо взяті, а взаємодоповнювальні рекреаційні заклади, установи і підприємства, що надають необхідні послуги курортникам, відпочивальникам і туристам на маршрутах із найбільшою соціально-економічною ефективністю (наприклад, Трускавецько-Східницький рекреаційний вузол).

Рекреаційні райони – сукупність рекреаційних об'єктів, центрів, вузлів, які спільно використовують певну територію й розташовані на ній інфраструктурні об'єкти.

Залежно від рекреаційної спеціалізації вони можуть бути курортно-оздоровчими чи туристичними підрайонами (наприклад, Закарпатський курортно-оздоровчий і Гірсько-Карпатський туристсько-оздоровчий райони).

Рекреаційне районоутворення – освоєння території, яка володіє рекреаційним потенціалом і, відповідно, рекреаційною спеціалізацією, що залежить від певних (природних, історико-культурних чи соціально-економічних) умов.

Рекреаційні райони виокремлюються під час науково-прикладної процедури рекреаційного районування – процесу поділу певної країни, регіону світу чи всієї планети на таксономічні одиниці з помітною своєрідною спеціалізацією рекреаційного господарства, певним поєднанням рекреаційних ресурсів, власною стратегією розвитку рекреації. Наслідком рекреаційного районування є виокремлення і відповідне картографування рекреаційних районів.

З точки зору господарства рекреаційні райони поділяються на два типи. В одному з них рекреаційне господарство домінує над усіма іншими галузями. Такі райони можна назвати рекреаційно переважальними. Однак у багатьох рекреаційних районах у структурі валового внутрішнього продукту рекреація є важливою, а не переважальною складовою. Такі райони називаються рекреаційно недостатніми.

За сутністю рекреаційний район фактично є одним із видів галузевих районів, які виокремлюються в економічній і соціальній географії. Разом з

тим, у зв'язку з розвитком суспільства у постіндустріальному напрямку рекреаційні райони поступово перетворюються на рекреаційно переважальні. Рекреація стає галуззю-організатором усього соціально-економічного життя свого регіону. Усі інші галузі цієї території вимушені підпорядковувати свої інтереси потребам домінуючої та стратегічно найперспективнішої галузі того чи іншого економічного району.

Особливість рекреаційного районоутворення полягає в тому, що воно охоплює природні, культурно-соціальні явища й об'єкти. Проте досить часто природні рекреаційні ресурси відіграють першочергову і визначальну роль у рекреаційному бізнесі. При цьому прийнято дотримуватися такої точки зору: рекреаційний район не може не бути привабливим у природному плані – він повинен бути унікальним. Однак слід зазначити, що природні рекреаційні ресурси не завжди є визначальними факторами у розвитку рекреаційної галузі. Наприклад, Сінгапур – територія з некомфортними кліматичними умовами і практично цілковитою відсутністю «унікальних» природних ресурсів. Проте ця країна – «рай для туристів». Тут рекреаційно-туристична діяльність орієнтується на культурні об'єкти: тематичні парки, етнічні поселення, перманентні виставкові й торгові комплекси. На основі цього можна стверджувати, що на розвиток рекреаційного району, крім вищезазначених, суттєво впливають такі фактори: рівень економічного розвитку території, транспортна доступність території в межах ТРС, наявність трудових ресурсів (кваліфікованих), існування системи розселення.

Процес рекреаційного районоутворення у загальному вигляді проходить чотири етапи.

Перший етап. Існує неосвоєна, але стратегічно важлива для ТРС територія з потенційними рекреаційними ресурсами.

Другий етап. Починається швидкий ріст нового рекреаційного району. У підсвідомості мас переважає думка, що ці рекреаційні ресурси унікальні. Переважно піонерне рекреаційне освоєння починається з розвитку курортів, зорієнтованих на лікувально-оздоровчу функцію. Розвиток реклами даного закладу сприяє залученню до рекреації перших клієнтів. Обслуговуючий персонал освоюється в новому районі і залишається там на постійне проживання. У район інвестуються кошти для розвитку рекреаційної інфраструктури, зорієнтованої на обслуговування населення всієї ТРС.

Третій етап. Період зниження рекреаційної популярності району. Відповідно, проводиться рекреаційне освоєння периферійних територій і перетворення рекреаційного району з вузькоспеціалізованого на поліфункціональний.

Четвертий етап. Стабілізація і переорієнтація рекреаційного району. Цьому етапу притаманні такі процеси: спеціалізація району може змінюватися в міру його еволюції; збережені рекреаційні спеціалізації досягають значного розвитку. Вони є досить вагомими на ринку рекреаційних послуг (наприклад, висока якість сервісу). У разі виконання цих вимог район стає стабільним, стійким рекреаційним центром.

Головна особливість рекреаційних районів полягає не так у сезонності функціонування, як у масових міграціях людей, іноді з усієї планети, до цих територій. Це зумовлює просторово-територіальний перерозподіл величезних обсягів грошових, а за ними й матеріальних і трудових ресурсів. Ці обсяги постійно зростають.

Для рекреаційних районів велике значення мають особливості їх економіко- і політико-географічного положення. Якими б багатими не були рекреаційні ресурси в Лівані чи на Північному Кавказі, воєнні дії тут суттєво обмежують, а то й узагалі роблять неможливим розвиток рекреації.

У цілому вирішальними чинниками географічного положення рекреаційних районів є: а) транспортно-географічне положення, рівень забезпечення транспортною інфраструктурою тощо; б) розміщення рекреаційного району відносно основних джерел наявних і потенційних рекреантів; в) розміщення відносно основних баз забезпечення рекреаційного господарства всіма видами ресурсів, особливо продуктами харчування; г) розміщення відносно інших рекреаційних районів, особливо конкурентоспроможних.

Рекреаційні зони – таксономічні одиниці, що о'б'єднують у собі рекреаційні райони.

Зони, формуючись на основі територіальної близькості, наявності транспортних і функціональних зв'язків між районами, виділяються внаслідок існуючих потоків рекреантів та наявної матеріально-технічної бази. Наприклад, в Україні виділяють чотири великі рекреаційні зони: Чорноморсько-Азовська (у складі Кримського, Західнопричорноморського і Східнопричорноморського регіонів та Бердянського рекреаційного

району); *Західноукраїнська* (найбільш популярним є Карпатський рекреаційний регіон; Дніпровсько-Дністровська (або Центрально-українська) з поділом на Придніпровський, Придністровський, Донецький і Подільський рекреаційні регіони); *Центральноукраїнська*; *Поліська* (у зв'язку з екологічною ситуацією не є перспективною територією для рекреаційного освоєння, за винятком Західнополіської частини із центром у Шацьку).

Найвищою ієрархічною одиницею рекреаційної регіоналізації є рекреаційний регіон.

Рекреаційний регіон – значна за площею територіальна одиниця, що включає групу рекреаційних зон, районів у межах територій і характеризується спільністю природних, історико-культурних і соціально-економічних ресурсів, певними інфраструктурними взаємозв'язками й іншими чинниками, та вирізняється з-поміж інших таких же одиниць специфічною рисою – рекреацією.

Поняття «регіон» включає не лише суходіл, материки й островні ділянки нашої планети, а й водні простори, тобто він може складатися із суходільної території й акваторії. Наприклад, це Карибський регіон, або регіон Карибського моря, що складається зі значної кількості островних країн і водних просторів, які їх роз'єднують і об'єднують. Те ж саме можна сказати про Тихоокеанський регіон або регіон Океанії. Однак у більшості випадків поняття «регіон» все-таки стосується суходолу та безпосередньо прилеглих до нього акваторій. Термін «регіон» у практиці географічної науки найчастіше використовується для визначення великих територій, які охоплюють цілі континенти, частини світу або ж окремі їх частини, що складаються з декількох географічно суміжних країн, об'єднаних певними спільними ознаками. Найбільші регіони часто називаються макрорегіонами. У зарубіжній практиці, згідно з аналізом концентрації руху в масштабах світу, використовується такий поділ рекреаційних макрорегіонів, запропонований Всесвітньою туристичною організацією:

1) Європа; 2) Азія; 3) Північна і Центральна Америка; 4) Південна Америка; 5) Африка; 6) Австралія та Океанія; 7) Антарктида.

Однак усі макрорегіони охоплюють території зі значною площею, і відповідно, рекреаційні ресурси та пропозиції на них поширюються нерівномірно. У зв'язку з цим з'явилася необхідність виділення в рамках макрорегіонів територій меншої площі – субрегіонів. Спочатку їх виділяли тільки у трьох регіонах: Африці, Північній Америці та Європі,

пізніше – в Азії та Південній Америці, а згодом і в Австралії таї Океанії. Субрегіонів не виділяють тільки в Антарктиді через суворі кліматичні умови, значну віддаленість від густонаселених регіонів, де формуються туристичні потоки, незначну частку її у світовому туристичному русі, відносно невелику площу. Наприклад, макрорегіонами є Євразія в цілому чи Європа та Азія зокрема, Африка, Америка або ж Північна Америка, Латинська Америка, Південна Америка тощо; найбільшими субрегіонами виступають, наприклад, Центральна Європа, Південна Європа, Східна Азія, Південно-Західна Азія, Північна Африка тощо. У свою чергу, в субрегіонах можна виділити мікрорегіони – одиниці нижчого порядку. Так, у межах Південно-Західного (Близький Схід) субрегіону Азіатського макрорегіону можна виділити Аравійський, Індокурдський, Малоазійський, Закавказький мікрорегіони. Найнижчим рівнем при регіоналізації, її «точками відліку» виступають окремі взяті країни, найбільші з яких самі претендують на звання великих макрорегіонів із поділом на субрегіони (Китай, США тощо).

3.3. Схеми рекреаційної регіоналізації території України

У межах території України виокремлюють такі ресурсно-рекреаційні райони (за О. Бейдином) [4; 5]:

Причорноморський (дуже високий рейтинг) об'єднує АР Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську області. Зважаючи на приморське розташування, подальшого розвитку набуватимуть круїзний морський туризм, яхтинг, інтенсифікація використання «актуальної смуги» – її забудова закладами розміщення, а наявність гірських, передгірських (Крим) і річкових (Нижній Дніпро, Південний Буг, Нижній Дунай) ландшафтів сприятиме розширенню мережі маршрутів екотуризму. Завдяки наявності ряду унікальних спелеоб'єктів та значній закарстованості території (41 тис км²) розвиватиметься спелеотуризм.

Карпатсько-Подільський (високий рейтинг) охоплює Закарпатську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Тернопільську, Хмельницьку, Вінницьку області. Враховуючи гірське та передгірське розташування, особливості гідрографічної мережі району, наявність спелеоб'єктів світового значення (печера Оптимістична) і значну закарстованість території (27,4 тис км²), подальшого розвитку набуватимуть пішохідний, спелеотуризм і водні види туризму в літній сезон, гірськолижний – у зимовий; інтенсифікація використання орографічних рекреаційних

ресурсів (спорудження підйомників, бугельних трас, закладів розміщення).

Полісько-столичний (середній рейтинг), до складу якого входять Волинська, Рівненська, Житомирська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Черкаська області. Зважаючи на прирічкове розташування, подальшого розвитку набуватимуть круїзи по Дніпру, яхтинг, водний туризм, реконструкція закладів розміщення та інтенсифікація берегової забудови.

Придніпровсько-Донецький (дуже низький рейтинг) включає Дніпропетровську, Запорізьку, Кіровоградську, Донецьку, Луганську області. Зважаючи на приморське та прирічкове розташування, подальшого розвитку набуватимуть круїзне освоєння Дніпровського «рекреаційного коридору», яхтинг, реконструкція та інтенсифікація берегової забудови (особливо це стосується приморських курортів).

Харківський (низький рейтинг) включає Харківську, Сумську області. Враховуючи незначне забезпечення району рекреаційними ресурсами, прогнозується розвиток оздоровчої рекреації на берегах водосховищ Харківської області, а також помітна міграція рекреантів в інші, більш привабливі в ресурсно-туристському відношенні райони.

Групування регіонів за ресурсно-рекреаційним рейтингом з використанням таких показників, як «дуже високий», «високий», «середній», «низький», показало, що АР Крим має «найвищий» («дуже високий») рейтинг серед регіонів України. Київська, Вінницька, Одеська, Львівська області мають «високий» ресурсно-рекреаційний рейтинг, їх територія являє собою континуальну S-подібну конфігурацію в центральній частині України та «львівський анклав» на заході. Івано-Франківська та Чернігівська області характеризуються «середнім» ресурсно-рекреаційним рейтингом. «Низький» ресурсно-рекреаційний рейтинг притаманний більшості (14) одиниць АТУ України (7 на заході – Закарпатська, Волинська, Рівненська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Житомирська області, 7 на сході – Миколаївська, Черкаська, Полтавська, Сумська, Харківська, Дніпропетровська, Херсонська області). Це найбільш численна та строката група, яка об'єднує контрастуючі території (степові – приморські, лісові – внутрішньоматерикові, лісостепові – прирічкові та ін.). Останню групу складають Кіровоградська, Запорізька, Донецька, Луганська області, які характеризуються найнижчим рейтингом («дуже низький»).

Таке групування дало можливість простежити певну асиметрію між рівнем забезпеченості РТР західного (Львівського) та східного (Харківсько-Кримського) «крила» території України, які розділяються областями з достатньо високим рівнем ресурсно-рекреаційного актуалу та потенціалу (Чернігівсько-Одеський «гребінь» – центральна S-подібна вісь, у середині якої знаходяться Київська та Вінницька області, а на північній і південній периферії, відповідно, Чернігівська та Одеська області). Таким чином, у центрі ресурсно-рекреаційного спектра України знаходяться Київська та Вінницька області. Західне «крило» має дві області з достатньо високою забезпеченістю РТР (Львівська, Івано-Франківська – відповідно 4 і 3 бали), а східне – АР Крим (5 балів): ці регіони на Заході/Сході умовно врівноважують один одного. Щодо диспропорції, то вона виражається в наявності 6 областей із низьким ресурсно-рекреаційним рейтингом (2 бали) на захід від центральної осі та 11 областей із дуже низьким і низьким ресурсно-рекреаційним рейтингом (1 і 2 бали) на схід від центрального «гребеня».

Якщо ж розглянути Україну як двоєдину територію (відносно дніпровської природної осі – Подніпровського рекреаційного коридору), що складається з Право- та Лівобережжя, щодо ресурсно-рекреаційного потенціалу, то окреслюється суттєвий дисбаланс з ухилом до Правобережжя як більш забезпеченої ресурсами рекреації та туризму території України. При цьому амплітуда право- та лівобережних територіальних ресурсно-рекреаційних розбіжностей є досить суттєвою.

Рекреаційне районування за П. Масляком [17]:

Південний рекреаційний район. До складу Південного, або Азово-Причорноморського району входять приморські території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької і Донецької областей, приморські та гірські частини Криму. У межах цього району можна виокремити три підрайони: західний, кримський і східний.

Західний підрайон. Підрайон включає Одеську, Миколаївську області та західну частину Херсонської. Тут зосередилися природні ресурси і склалися винятково сприятливі природні умови для розвитку рекреації світового значення. Від інших підрайонів Південного рекреаційного району Західний відрізняється більшою кількістю опадів, вищою відотною вологістю повітря, нижчою температурою прибережних морських водних мас. Значний лікувальний ефект тут дає купання в

морській воді, дихання повітряними масами, насиченими ароматами степових трав і соляними випарами моря.

Тут зосереджені найбільші з розвіданих в країні запаси сульфідних мулових грязей солоних озер і лиманів (Куяльницького, Алібей), більша частина яких не використовується, різні типи лікувальних мінеральних вод із переважанням йодобромних, бромних і радонових. Головним рекреаційним центром цього підрайону є місто Одеса з групою санаторно-курортних закладів (Аркадія, Великий Фонтан, Чорноморка тощо).

Кримський підрайон. Кримський підрайон можна чітко поділити на три рекреаційні зони: південноузбережну, західну і східну. *Південноузбережна зона* з її унікальним кліматом середземноморського типу тягнеться вузькою смугою вздовж південного узбережжя Криму – це так звані сухі субтропіки.

Основними в цій зоні є кліматичні та пляжні рекреаційні ресурси. Поєднання морських бризів і повітря, наповненого фітонцидами хвойних дерев, які були завезені сюди з усього світу, створює умови для лікування захворювань нервової та дихальної систем. Найбільшими курортами південноузбережної зони є Ялта та Алушта.

Західна рекреаційна зона має запас мінеральних сульфідних вод без специфічних компонентів. Тут зосереджено понад 26% розвіданих запасів мулових сульфідних грязей, з яких сьогодні використовується лише три родовища.

Найбільшими об'єктами зони є курорти Євпаторія і Саки. Тут здійснюють лікування захворювань опорно-рухового апарату, периферійної нервової системи, гінекологічних захворювань. Крім того, в Саках лікують захворювання органів травлення.

Надзвичайно перспективними є *східна і гірська рекреаційні зони*. Східна зона має єдине в Україні Булганацьке родовище сопкових грязей. У майбутньому тут можливе використання рекреаційних ресурсів Сиваша, особливо його південної частини. Гірська рекреаційна зона придатна для спортивного туризму міжнародного масштабу (альпінізм, лижний туризм, спелеотуризм). Дуже великі перспективи тут у оздоровчо-прогулянкового, природничо-пізнавального, історичного та інших видів туризму.

Східний підрайон. Східний підрайон Південного рекреаційного району сьогодні є найменш освоєним. Він представлений північним узбережжям

Азовського моря від Генічеська Херсонської області до кордонів із Росією. Тут чудові піщані пляжі, мілководне й тепле море. У межах підрайону знаходяться Азово-Сиваський природний національний парк і знаменита Асканія Нова. На узбережжі Азовського моря є такі курорти, як Бердянськ, Кирилівка і Маріуполь.

Карпатський район. До складу Карпатського району входять території Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей. Тут виокремлюються такі рекреаційні підрайони: Передкарпаття, Карпати, Закарпаття.

Передкарпаття. Рекреаційні системи Передкарпаття представлені гідрокарбонатно-сульфатно-кальцієво-магнієвими, а також сульфатними натрієво-кальцієвими водами світового значення передкарпатської частини Львівської області. Ядрами цих систем є Трускавець і Східниця. Неподалік від Трускавця, у Моршині, широко використовуються натрієво-магнієво-кальцієві та сульфатно-хлоридні води.

Великий вміст органіки у знаменитій «Нафтусі». Унікальним є вплив цієї води на нирки, захворювання яких вважається світовою проблемою. Запаси «Нафтусі» у Східниці перевищують трускавецькі більш як у 1,5 рази, а використовуються менше ніж 2%. Неабияку рекреаційну цінність мають сульфатні лікувальні води Любеля Великого і Немирова. На півночі Івано-Франківської області в с. Черче є також сульфатні води, які доповнюються лікувальними грязями.

Передкарпаття з його чудовими природними умовами і багатими рекреаційними ресурсами, тисячолітньою історією, стародавніми містами з унікальною в Європі та світі архітектурою, художніми промислами Коломиї, Косова та інших міст і сіл, розмаїттям етнографічних пам'яток неминуче має перетворитися на рекреаційно-туристичний комплекс світового значення.

Карпати. Гірська частина Карпатського рекреаційного району, або власне Східні, Українські Карпати, має потужний потенціал для розвитку різноманітних видів туризму. Особливо придатні гори для короткотермінового відпочинку. Сприятливим чинником рекреаційного освоєння Карпатських гір є їх вигідне географічне положення – у центрі Європи – та транспортна доступність. Відновлення вузько-коліїних залізничних магістралей у горах, ремонт існуючих шляхів, сполучення їх із вузькоколіїнками Румунії, Словаччини і Польщі дасть можливість

перетворити Українські Карпати на регіон міжнародного комерційного та ділового туризму.

Характерною особливістю Карпат є сотні родовищ цілющих мінеральних вод різного складу, які майже не використовуються на господарському рівні. Карпатські гори є екологічно найчистішою територією України. Сьогодні цей чинник став головним у рекреаційній привабливості місцевості в усьому світі. Проте слід зазначити, що цей підрайон є однією з екологічно найбезпечніших частин усієї Європи через часті селі, паводки на гірських річках Українських Карпат, зумовлені злочинним вирубуванням лісів.

Для розвитку рекреації в Карпатах доктор географічних наук Р. Іванух цілком слушно пропонує створити на основі природно-історико-етнографічних комплексів рекреаційно-туристичні комплекси «Гуцульщина», «Бойківщина», «Лемківщина», «Закарпаття», «Буковина».

Закарпаття. Закарпатський рекреаційний підрайон має комплекс рекреаційних умов і ресурсів для всебічного розвитку рекреації і туризму. Однак до сьогодні його розвиток переважно ґрунтується на експлуатації значних запасів вуглекислих, сульфідних і хлоридно-натрієвих мінеральних вод. Їх загальний обсяг дає змогу перетворити Закарпаття на потужну міжнародну здравницю.

Закрите з півночі від проникнення холодних повітряних мас, Закарпаття характеризується високими температурами повітря влітку та взимку. У цьому плані підрайон поступається лише Криму, однак тут вища вологість повітря. Закарпатське низькогір'я, Вулканічний хребет, Рахівщина придатні для водного й гірськолижного туризму. Деякі курорти, зокрема Синяк, який лежить майже на межі рівнини й гір і ніби «втоплений» у низькогір'я, є просто ідеальним місцем для тренувань лижварів-початківців, родин із дітьми тощо.

Великі перспективи є у розвитку на Закарпатті пізнавального, ділового, конгресового та інших видів туризму. Міста з унікальними історією та архітектурою (Ужгород, Мукачеве тощо), замки, руїни фортець, етнічне багатоманіття мають стати основою для диверсифікації рекреаційно-туристичного господарства цієї частини Карпатського рекреаційного району.

Сьогодні в Україні в рекреаційно-туристичному плані найінтенсивніше використовуються Південний і Карпатський рекреаційні райони та великі старовинні міста – Київ, Львів, Чернівці

тощо. Разом із тим, інші рекреаційні райони теж повинні розвиватися з урахуванням їхньої природно-ресурсної й історико-культурної специфіки.

Полісся. Полісся охоплює північну частину України й у фізико-географічному плані називається зоною мішаних хвойно-широколистяних лісів. Цей рекреаційний район займає близько 20% території України.

Природними особливостями Полісся, які необхідно враховувати під час розвитку тут рекреації і туризму, слід назвати переважання низовинного рельєфу, густу річкову мережу, широкі річкові долини, заболочення, моренні гряди, еолові форми рельєфу, високу лісистість території з переважанням соснових лісів.

Сьогодні найбільш рекреаційно освоєним є Волинське Полісся, яке найменше постраждало від Чорнобильської катастрофи. Унікальні у світі Шацькі озера з природним національним парком, озера Біле, Нобель та інші, знаменита Надслучанська Швейцарія тощо, є природною базою цього району. Тріщинуваті крейдові і гіпсові породи на Волинському Поліссі є основою для розвитку карстових процесів. Карстові печери тут практично зовсім не досліджені і з рекреаційною метою не використовуються.

Тут також знаходяться старовинні замки і монастирі. Полісся викликає зацікавленість і в історичному, етнографічному й архітектурному аспектах.

Правобережний височинний лісостеп. За всім комплексом рекреаційних умов і ресурсів цей район посідає за можливостями розвитку рекреації і туризму третє місце після Карпатського та Південного районів. В етнографічному плані сюди входить Поділля, частина Волині й Київщина.

Рельєф тут дуже розчленований і характеризується природною красою. Основу Правобережного лісостепу становлять Волинська, Подільська та Придніпровська височини. Температура повітря, вологість, ґрунтові умови сприятливі для розвитку рекреації. У районі розвідані великі запаси радонових вод різного хімічного складу, а також практично необмежені поклади мінеральних вод типу «Нафтуся» (південь Тернопільської та Хмельницької областей). Поділля має всі умови для перетворення на найбільшу у світі базу розвитку спелеотуризму. Лише в Тернопільській області відкрито 70 печер карстового походження. Тут

зосереджені одні з найбільших і найкрасивіших печер світу. Просто ідеальними для розвитку пішохідного, велосипедного і водного видів туризму є Волинська, Подільська та Придніпровська височини.

Правобережний лісостеп належить до територій із найбільшою кількістю пам'яток архітектури. Найбільше їх у Тернопільській, Хмельницькій і Вінницькій областях. У Хмельницькій області знаходиться місто-заповідник Кам'янець-Подільський, що посідає третє місце в країні за кількістю архітектурних пам'яток (понад 150). Найвідомішою з них є унікальна Стара фортеця (VIII–XIX ст.). Вражають залишки оборонного комплексу міста (XIV–XVIII ст.), а також численні храмові, житлові та цивільні споруди XIII–XIX ст.

В областях Правобережного лісостепу є багато замків (XVI–XVII ст.), особливо виділяються своєю неповторною архітектурою замки Волині й Поділля. Чимало тут архітектурних ансамблів монастирів, серед яких найвідомішою є Почаївська Лавра (XIV–XIX ст.) у Тернопільській області.

У цій частині України, зокрема на Вінниччині, розташовано найбільше палацово-паркових ансамблів. В Антополі, Вороновиці, П'ятничанах і Тульчині збереглися палаци XVIII ст. Ще більше таких ансамблів було створено у XIX ст.: у Верховці, Котюжанах, Немирові, Мурованих Курилівцях, Старій Прилуці тощо. Чотири палацово-паркові ансамблі збереглися в Хмельницькій області, по два – у Тернопільській і Черкаській областях.

На Правобережжі є багато місць, пов'язаних з життям і діяльністю видатних постатей української і світової історії – М. Коцюбинського, Б. Хмельницького, П. Чайковського, М. Пирогова та ін.

Лівобережний лісостеповий район. Відповідно до ландшафту, цей район поділяється на Придніпровську низовину з Полтавським плато і відроги Середньоевропейської височини у Харківській і Сумській областях із різноманітними виявами ерозії. Тут практично немає значних об'єктів природно-заповідного фонду у вигляді національних парків чи біосферних заповідників. Відсутність гір, морів, великих озер, значних лісових масивів, печер, замків і фортець значною мірою компенсується багатими бальнеологічними ресурсами. До них належать мінеральні води Миргорода, Великих Сорочинців, Великої Багачки, а також кременисті води в районі Харкова (Березівські мінеральні води). Лікувальні грязі, або полоїди, у вигляді гіпсових купоросних торфів видобуваються в районі Миргорода.

Спадщину історико-культурних рекреаційних ресурсів становлять Марський монастир XVII–XVIII ст. під Лубнами, палаци в Березовій Рудці й Хомутці (Полтавська обл.), Кияшці (Сумська обл.), Перчику, Люботині та Шарівці (Харківська обл.), Качанівці і Сокиринцях (Чернігівська обл.).

Із метою розвитку пізнавального туризму необхідно широко використовувати місця, пов'язані з народженням і життям видатних синів української нації, на які так багата Полтавщина (А. Тесленко, М. Лисенко, І. Котляревський, В. Короленко, П. Мирний, Є. Гребінка, М. Гоголь та ін.) Потрібно створювати музеї і відкривати пам'ятники геніальним українцям, які прославили Україну й українську націю у світі, зокрема таким особистостям, як О. Духов, А. Люлька тощо.

Степовий рекреаційний район. Степовий рекреаційний район займає територію з півдня від кордону з Молдовою і на схід через Велику Михайлівку, Ширяєве, Первомайськ, Новоукраїнку, Кіровоград, Знам'янку, Онуфріївку, через Дніпро вздовж річки Ворскли, через Кобеляки, Нові Санжари, Красноград, Балаклею та вздовж річки Оскіл до кордону з Росією. Південною межею району є вузька (приблизно 10 км) смуга Азово-Чорноморського узбережжя та Кримські гори, які належать до Південного рекреаційного району.

Степовий рекреаційний район простягнувся із заходу на схід майже на 1 100 км, а з півночі на південь – на 500 км, охоплюючи майже 40% території України. З погляду рекреаційно-туристичного використання степ освоєний найменше. Тут збереглися незаймані ділянки філії Українського степового заповідника – Кам'яна Могила та Хомутівський степ, які мають дуже велику пізнавальну цінність.

З позицій можливого рекреаційного використання степовий рекреаційний район можна поділити на дві зони: низовинну і височинну, яка представлена Донецьким кряжем і Приазовською височиною у східній частині району. Сьогодні у межах району відомі родовища мінеральних вод неспецифічного складу в Миколаївській області (сміт Снігірівка), у районі Слов'янська і Білозерська Донецької області та біля сіл Батієве і Бабанівка в Запорізькій області. Невеликі запаси сульфідних мулових грязей є на Донеччині (озера Сліпне і Ріпне із запасами 0,1 млн куб. м) і в Дніпропетровській області (озеро Солоний Лиман – 0,9 млн куб. м).

Район має найменшу кількість пам'яток історії та архітектури. Серед палацово-паркових ансамблів можна назвати лише палац Потьомкіна в Дніпропетровську (XVIII ст.). Перспективи розвитку рекреаційно-

туристичного господарства степу пов'язані з екстремальним туризмом у закритих шахтах Донбасу, відновленням української історії (козаччина, Запорізька Січ та інші козацькі об'єкти, Гуляйполе і вольниця Махна, археологічний і пізнавальний туризм на скіфських могилах, знаменита Кам'яна Могила, облаштування сарматських поховань, розкопки разом з індійськими археологами курганів протоіндійців тощо).

Рекреаційне районування за О. Шаблієм [41]

За О.І. Шаблієм, виділяються 3 ресурсно-рекреаційних угруповання (РРУ): **Південно-Західне:** Волинська, Рівненська, Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Одеська області (центри: Львів, Кам'янець-Подільський – внутрішні; Одеса, Білгород-Дністровський – приморські);

Південно-Центральне: Житомирська, Київська, Чернігівська, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська області (центри: Київ, Умань, Канів – внутрішні; Миколаїв, Очаків – приморські);

Південно-Східне: Сумська, Харківська, Луганська, Донецька, Запорізька, Полтавська, Дніпропетровська, Херсонська області, АР Крим (центри: Харків, Полтава – внутрішні; Севастополь, Ялта – приморські).

Критеріями такого виділення є:

1) укрупнення – наявність трьох РРУ, кожне з яких має об'єднувати не менше ніж 6 одиниць АТУ України (попередні варіанти рекреаційного районування включали 5 і більше складових);

2) меридіональна континуальність (до складу РРУ мають входити північна та причорноморська області);

3) антиподність (наявність у РРУ ресурсонадлишкових і ресурсодефіцитних областей).

Рекреаційне районування за А. Мокляком [20]

За А. Мокляком, туристичне районування проводиться з метою регіонального планування, ефективного використання туристичних ресурсів окремих територій і прогнозування розвитку туризму. Воно дозволяє виявити перспективні райони туризму та визначити шляхи їх оптимального розвитку, а у вже сформованих районах допомагає раціоналізувати діючі системи туристичного обслуговування.

Запропонована автором туристична регіоналізація України базується на аналізі різноманітних чинників, що взаємодіють у визначенні туристичних функцій: умови середовища, рівень розвитку туристичної

інфраструктури та фактичний розклад туристичного руху, потенційні можливості окремих районів тощо.

Враховуючи зазначені критерії, на території України можна виділити такі туристичні регіони (із відповідними підрегіонами): **Азовський** (Маріупольський і Мелітопольський); **Волинський** (Луцько-Володимирський і Рівненсько-Кременецький); **Дніпровський** (Київський і Черкасько-Кременчуцький); **Дністровський** (Івано-Франківсько-Чернівецький і Кам'янець-ко-Могилівський); **Запорізький**; **Карпатський** (Дрогобицький, Коломийський і Закарпатський); **Кримський** (Керченський, Сімферопольський і Євпаторійсько-Роздольнянський); **Подільський** (Тернопільський, Хмельницький і Вінницький); **Поліський** (Ковельський і Сарненський); **Розточансько-Гологорський** (Розточанський, Гологорський і підрегіон Львова); **Слобожанський** (Ізюмський, Харківський і Сумський); **Чернігівсько-Сіверський**; **Чорноморський** (Одеський, Миколаївський і Херсонський).

Рекреаційне районування за М. Крачилом [13]

На основі відмінностей функціональної спеціалізації, орієнтації на зовнішні або внутрішні рекреаційні потоки і потреби, ступеня розвитку структури рекреаційного обслуговування та рівня освоєності Інститут географії (Москва) на теренах колишнього СРСР провів рекреаційне районування, яке включало 4 зони. У трьох із них за переважанням або сполученням провідних рекреаційних функцій виділено 19 рекреаційних районів, у тому числі 4 – у межах України (Кримський, Одеський, Азовський прибережний, Дніпровсько-Дністровський). Такий поділ був досить узагальнюючим і не відображав дійсного попиту й пропозиції як внутрішнього, так і зовнішнього туристичних ринків. Тому в 1987 році М. Крачило запропонував об'єднати три приморські райони в один – Кримсько-Одесько-Азовський туристичний регіон, а також виділити Карпатський туристичний район. Відповідно, у межах України, за М. Крачилом, існувало три туристичні регіони: **Карпатський**; **Дніпровсько-Дністровський**; **Кримсько-Одесько-Азовський**.

Рекреаційно-кліматичне районування території України

Рекреаційно-кліматичне районування території України, запропоноване у 1989 році географічним факультетом Київського державного університету, нараховує шість районів: Західний; Центральний; Східний; Південний; Кримський; Закарпатський.

Також поширене рекреаційне районування із чотирма рекреаційними регіонами: Карпатським, Кримським, Дніпровсько-Дністровським, Азово-Чорноморським. Ці регіони, крім Карпатського, поділені на менші за таксономічним рангом одиниці – рекреаційні райони. Їх нараховується вісім: **Азово-Чорноморський регіон** поділяється на два райони (Одеський, Приазовський); **Кримський регіон** поділяється на три райони: (Феодосійський, Ялтинський, Євпаторійський); **Дніпровсько-Дністровський регіон** поділяється на три райони: (Придніпровський, Донецький, Придністровський).

Тестові питання до розділу 3

1. Місце з обмеженою площею, яке використовується для відпочинку – озеро, лісова галявина, пам'ятка природи і т. д. – це:

а) рекреаційний центр; б) рекреаційна територія; в) суперточка-тур; г) рекреаційний об'єкт.

2. Сукупність рекреаційних об'єктів, центрів, вузлів, які спільно використовують певну територію, і розташованих на цій території інфраструктурних об'єктів творять:

а) рекреаційний центр; б) рекреаційну територію; в) рекреаційний район; г) рекреаційний об'єкт.

3. Рекреаційна регіоналізація – це ...

а) вид окремого, галузевого поділу, суть якого полягає у виокремленні на певній території менших за рангом ієрархічних одиниць, що відображають тільки один аспект (рекреацію), і який базується на чистій теорії та методології; б) місце, яке використовується для відпочинку; в) територія для масового відпочинку й туризму; г) таксономічні одиниці, що об'єднують у собі рекреаційні райони.

4. Рекреаційна зона – це ...

а) місце, яке використовується для відпочинку (озеро, лісова галявина, пам'ятка природи тощо); б) територія для оздоровлення людей, масового відпочинку, туризму й екскурсій; в) сукупність центрів або рекреаційних закладів на компактній території; г) таксономічні одиниці, що об'єднують у собі рекреаційні райони.

Рекомендовані бібліографічні та Інтернет джерела: [2, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 17, 20, 21, 22, 23, 26, 27, 28, 30].

РОЗДІЛ 4

РИНОК РЕКРЕАЦІЙНОЇ ІНДУСТРІЇ

4.1. Передумови формування туристичних потоків

Мотивація дій і причини певного вибору території для туристів залишається недостатньо вивченою сферою. Мотив і мета тісно пов'язані між собою. Мотиви поїздки залежать від потреб і бажань клієнта. Потреби у людини бувають: основні (їжа, повітря, вода), соціальні (любов, дружба), індивідуальні (самоповага, статус). Деякі з них є вродженими (біологічні, інстинктивні), а деякі – набутими. Процес перетворення потреб у мотивацію відбувається, коли збігаються: потреби клієнта, його уявлення про способи задоволення цих потреб та про ступінь привабливості території і її реальна атрактивність. Мотивація виражається у двох різних формах: індивідуальній і загальній.

В умовах посилення міжнародних і транскордонних зв'язків європейської інтеграції великого значення набуває міжнародний туризм і встановлення основних закономірностей процесів, що відбуваються у міжнародному туристичному русі. Міжнародний туризм – це подорож, яка здійснюється за межі своєї країни. Це відносно молода галузь у світі, хоча бере початок із давніх часів. Значення туристичного бізнесу постійно зростає, оскільки туризм набирає все більшого значення для міжнародних зв'язків, є стимулом для пожвавлення економічного стану країн і окремих регіонів. Міжнародний туризм є постійним джерелом для поповнення валютних надходжень до державного бюджету. Туризм виступає стабілізатором налагодження та укріплення стосунків між країнами, дійовим фактором підвищення престижу країни в міжнародному співтоваристві, ділових колах.

Надання туристичних послуг є вигідним для держави з точки зору використання рекреаційних ресурсів: іноземний турист платить за туристичні послуги, при цьому не вивозячи рекреаційні ресурси за межі країни. Країна отримує прибутки, зберігаючи свої природні та культурно-історичні цінності.

Для деяких слаборозвинутих країн туризм є єдиним рушієм економічного зростання – наприклад, Кенія, Танзанія, Єгипет, Марокко, Туніс, Мадагаскар та інші країни, уряди яких стимулюють розвиток туристичної галузі, оскільки туризм – це єдине джерело надходження капіталу та іноземних інвестицій.

Враховуючи можливості й особисті уподобання, турист обирає певний маршрут транзиту і місце прибуття. Перелік місць відпочинку, які протягом багатьох років обирають туристи, дає можливість визначити основні центри локалізації рекреантів, а маршрути їх переміщення – напрям туристичних потоків.

Показником туристичних потоків є кількість прибуттів і тривалість перебування. Під кількістю прибуттів (прибуваючих) розуміють кількість зареєстрованих туристів, що прибули в ту чи іншу країну (або вибули з неї) за певний період часу – зазвичай, за календарний рік.

Всесвітньою туристичною організацією (UN Tourism) на основі виокремлених туристичних макрорегіонів і субрегіонів визначено основні напрями міжнародних туристичних потоків у масштабах світу. У розвинутих туристичних регіонах знаходяться центри формування туристичних потоків. Найбільш розвинутими туристичними регіонами світу є Європа та Північна Америка, найменш розвинутим – Антарктида, що зумовлено віддаленістю від густонаселених регіонів, особливостями кліматичних умов, тривалістю та вартістю подорожі (затрати часу на переїзд) тощо. Динаміка міжнародного туризму по регіонах світу свідчить, що при збільшенні туристичних потоків у Європі та Північній і Центральній Америці за останні роки швидше розвиваються молоді туристичні регіони – Азіатський та Африканський. За останні десятиріччя найбільш динамічним виявився Азіатсько-Тихоокеанський регіон, в якому темпи приросту кількості прибуттів у 9 разів випереджали середньосвітові.

Африканський континент і Близький Схід, відвідуваність яких швидко зростає при низьких абсолютних значеннях показника прибуттів, чинять слабкий вплив на світову динаміку туризму.

4.2. Закономірності та тенденції розвитку туристичних регіонів

У розрізі туристичних потоків світу простежуються певні закономірності. Головні туристичні потоки зазвичай направляються із розвинутих країн світу. Це пояснюється відносно високим середнім життєвим рівнем населення в цих країнах, розвинутою туристичною інфраструктурою, високою насиченістю транспортними засобами, прагненням населення відпочити вдалині від промислових центрів. Помітна тенденція інтенсифікації туристичних потоків між країнами з подібними мовами. У Великобританії, наприклад, 60% прибутку від

туризму становлять надходження від гостей з англomовних країн. Така тенденція, хоч і меншою мірою, притаманна Франції і Бельгії, Австрії та Німеччини.

У міжконтинентальних туристичних зв'язках переважають потоки туристів між Північною Америкою та Європою, хоча в їх межах внутріконтинентальні туристичні потоки переважають над міжконтинентальними. Для Європи та Північної Америки характерна сезонна концентрація туристів у трьох приморських зонах – Середземноморській, Чорноморській і Карибській. Переміщення жителів північних країн на відпочинок у південні приморські акваторії зумовлює меридіональний характер туристичних потоків у Європі, меншою мірою – у Північній Америці.

Виїзний туристський потік відноситься до категорії міжнародних туристських витрат, а в'їзний – до надходжень від міжнародного туризму. Витрати відвідувача країни визначаються вартістю товарів і послуг, що були отримані для задоволення потреб (від послуг з переміщення, розміщення та харчування до туристичних товарів і сувенірів). Більша їх частина припадає на Європу, яка генерує понад половину всіх туристських потоків у світі. Європейці витрачають на подорожі стільки, скільки туристи всіх регіонів світу разом узяті. На другому місці знаходиться Америка. Останнім часом до неї наближається Азіатсько-Тихоокеанський регіон. Основні витрати на міжнародний туризм, за даними UN Tourism, припадають на населення індустріально розвинутих країн (США, Німеччина, Великобританія, Японія). Крім них, значну роль у формуванні міжнародних туристичних витрат відіграють інші члени «великої сімки» – Франція, Італія, Канада.

У більшості туристів викликають цікавість мистецтво та побут аборигенів. Найбільша кількість туристів відвідує Австралію в місяці, коли у Європі та Північній Америці відбувається спад туристичної активності. Це, по-перше, дозволяє згладити сезонні коливання в міжнародному туризмі, а по-друге, відкриває перед регіоном широкі можливості подальшого розвитку міжнародного туризму.

Надходження від міжнародного туризму концентруються в групі розвинених країн Північної Америки (США, Канада) і Західної Європи (Франція, Великобританія, Німеччина), середземноморських (Італія, Іспанія) та альпійських (Австрія, Швейцарія) країнах. Список

найприбутковіших туристичних країн очолюють США. Друге місце посідає Франція, далі – Італія, Іспанія. На сьомому місці – Китай.

Упродовж XXI століття територіальна структура міжнародного туризму буде надалі змінюватися при збереженні колишніх тенденцій розвитку, а саме: Європа буде утримувати домінуючі (хоча й послаблені) позиції (717 млн прибуттів); Азіатсько-Тихоокеанський субрегіон вийде на друге місце (438 млн прибуттів). Північна й Центральна Америка переміститься на сходинку нижче та буде замикати трійку лідерів (284 млн прибуттів).

Для оцінки інтенсивності туристичних обмінів кількість прибуттів розраховується на 100 чоловік населення у вигляді відносної величини. За даними UN Tourism, на 100 чоловік у середньому припадає 10 поїздок. В окремих регіонах значення цього показника значно відрізняється від середньосвітового. Так, у Центральній Африці, Південній Азії реєструвалось 0,5 прибуттів на 100 чоловік, а в Карибському басейні й Океанії – близько 40. Найвища активність відмічається в Європі – тут кількість прибуттів із розрахунку на 100 чоловік перевищує середньосвітовий рівень. Максимальне значення показник прибуттів має у Південній і Західній Європі – більш ніж 60 прибуттів на 100 чоловік; показник поїздок за кордон у Північній та Західній Європі – понад 70 виїздів на 100 чоловік.

На початку XXI ст. до групи країн зі значними витратами на міжнародний туризм входили Скандинавські країни (Швеція, Норвегія, Фінляндія), деякі західноєвропейські країни (Австрія, Швейцарія, країни Бенілюксу), нові індустріальні країни Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Венесуела), а з країн Азії – Китай, Сінгапур, Малайзія.

Частка країн Центральної та Східної Європи в загальному обсязі міжнародних туристських витрат поки що невелика. Австралія й Океанія займає незначні позиції на світовому туристичному ринку. Цей регіон знаходиться далеко від туристичних ринків, а також від транзитних повітряних і морських ліній, проте за показником витрат на одну поїздку за кордон Австралія є лідером (внаслідок віддаленості регіону від основних центрів туризму). Однак останнім часом у цьому регіоні спостерігається швидкий розвиток рекреаційної діяльності. За останнє десятиліття потік туристів збільшився більш ніж у два рази. З кожним роком туристична індустрія перетворюється на дедалі більш прибуткову діяльність. Наприклад, на Таїті рекреаційно-туристична галузь зайняла

друге місце після експорту кокосового горіха щодо надходження іноземної валюти. На Гавайських островах у цій галузі зайнято понад третину працездатного населення, і вона є більш прибутковою, ніж експорт цукрової тростини або бананів.

Отже, найбільш розвиненими туристичними регіонами світу є Європа та Північна Америка. У цих регіонах знаходяться центри формування туристичних потоків. Динаміка міжнародного туризму показує швидкий розвиток молодих туристичних регіонів – Азіатсько-Тихоокеанського, Близькосхідного та Африканського.

4.3. Міжнародний туристичний ринок

Індустрія туризму є однією із найважливіших у світі. Сьогодні її частка в загальному обсязі світового валового продукту складає мінімум 6%, а крім того, галузь забезпечує роботою близько 127 млн чоловік на планеті (кожного п'ятнадцятого). Щороку кількість туристів, які виїжджають за кордон, безупинно зростає, що також впливає на рівень доходів міжнародного туристичного ринку, без урахування прибутку від міжнародних перевезень. Прогнози щодо подальшого прогресивного розвитку туристичної галузі оптимістичні, незважаючи на здійснення деякими країнами контролю за міжнародними переїздами громадян.

Найбільше любителів міжнародного туризму серед європейців, північноамериканців та японців – і все завдяки низьким цінам, регулярним рейсам повітряного транспорту, значній кількості жителів і порівняно високому рівню життя. Поряд із цим, зростає прагнення населення цих країн до підвищення якості відпочинку. До числа лідерів-постачальників туристів слід виокремити Німеччину, США, Англію, Японію, Францію та Італію. Нещодавно сьоме місце посів Китай. З цієї країни щорічно виїжджають за кордон близько 20 млн китайців (переважно в сусідні країни). Щодо частки туристів із країн Східної Європи, то вона у міжнародному русі незначна і в основному зорієнтована на сусідні країни. Однак, у порівнянні з минулими роками ця частка значно зросла, що пояснюється зростанням рівня життя населення, отримання безвізового режиму, вступом деяких країн до ЄС.

До списку лідерів, які залишають (витрачають) найбільше грошей за кордоном, входять туристи Австралії, Таїланду, Сінгапуру. Багато витрачають і американці, проте слід відзначити, що до 2003 р. більшість населення США фактично не мала паспортів. Тому вони надавали

перевагу відпочинку в межах своєї чи в сусідніх країни, де не вимагали документів. Крім того, значна за протяжністю, площею, біорізноманіттям і т. п., Північна Америка повністю задовольняє туристів і стимулює відпочивати у межах материка.

Питання міжнародних поїздок на відпочинок для населення Європи тривіальне. Найбільш схильне до таких поїздок населення північних країн – наприклад, скандинави. Це зумовлено тривалістю зимового періоду і, відповідно, дефіцитом теплих сонячних днів. Ситуація відрізняється у країнах півдня – наприклад, італійці не люблять новизни (половина з них може щорічно повертатися на одне й те ж місце відпочинку впродовж багатьох років), і міжнародний туризм підтримує тільки $\frac{1}{4}$ населення Італії.

Вибір міжнародних поїздок зумовлюється рядом факторів: вартістю поїздки, доходом клієнта тощо. Вартість надаваних послуг, безперечно, знижується у місцях, які характеризуються значним попитом та високим рівнем заповненості рекреаційних об'єктів клієнтами (вартість дороги та проживання ділиться на кількість туристів, що зробили замовлення), тож виникає пряма залежність між вартістю, ціною та попитом. Тому кількість клієнтів впливає на ціноутворення в туристичній сфері.

4.4. Сегментація туристичного ринку

На сегментацію туристичного ринку впливають чотири групи змінних величин: географічна, демографічна, психологічна та естетична.

Географічна група визначається місцем проживання клієнта. Це може бути континент (Євразія, Африка, Австралія та Океанія тощо), країна (Великобританія, Франція, Україна, Японія) або регіон (Скандинавія, Причорномор'я тощо). Таке розмежування має сенс тільки в тому випадку, коли на тій чи іншій території у населення виникла потреба у споживанні туристичної продукції. Очевидно, що вибір вказаного туристичного місця буде залежати від відстані, умов і вартості проїзду. Наприклад, європейцям вигідніше відпочивати на Середземномор'ї, американцям – на Карибах, австралійцям – в Океанії (Тихоокеанські острови – Фіджі, Балі). Такий вибір визначається, перш за все, тривалістю поїздки, вартістю путівки, комфортністю кліматичних умов території відпочинку.

Демографічна група включає такі характеристики: вік, стать, сімейний стан, рівень доходу, рід занять, освіта, етнічне походження. Крім того,

велике значення має зміна в демографічній структурі суспільства: зменшення та старіння населення, збільшення кількості одиноких людей тощо. Диференціація за родом занять – один із найпоширеніших способів класифікації покупців, оскільки професія є одним із показників реального доходу клієнта, що визначає соціальний статус відпочивальника.

Психологічна група допомагає визначити, як відображаються на поведінці клієнта його бажання та стиль життя. На покупця значний вплив має безпосереднє оточення, а також авторитетні особи, яким ми прагнемо подібатися.

Естетична група дозволяє сегментувати ринок залежно від використання продукту. Вплив на клієнта визначається через частоту, обсяг, способи покупок та якість того чи іншого продукту. Наприклад, подорож до високогірного озера може мотивуватися різними причинами: хтось хоче усамітнитися і споглядати красу природи, яка знімає втому, стрес, захоплює художників, фотографів; хтось любить походи, ще хтось бажає зустрітися і поспілкуватися з однодумцями і т. д.

Іншим важливим критерієм сегментації ринку, на який слід звернути увагу, є поділ світу за рівнем економічного розвитку. Вирізняють три групи держав: розвинуті (перший світ); держави, що розвиваються (третій світ); інші (другий світ). У цю групу входять колишні соціалістичні країни разом із Китаєм, Монголією та В'єтнамом.

4.5. Виробництво туристичного продукту

Будь-яке сучасне виробництво потребує одночасно наявності певних факторів, засобів і технологій, які забезпечують початок виробничого процесу та створення конкурентноспроможного продукту, що користується попитом на ринку товарів і послуг:

Фактори виробництва – певні визначені ресурси (природні, капітал, трудові), наявність яких дозволяє організувати процес виробництва і створити всі необхідні для нього умови. Виробництво туристичного продукту можливе тільки при наявності трьох основних факторів – туристичних ресурсів, капіталу та трудових ресурсів. До туристичних ресурсів можна віднести практично будь-який об'єкт, комплекс об'єктів, образ чи ідею, які спроможні викликати туристичну зацікавленість, тобто свідоме прагнення індивіда до безпосереднього знайомства, за яке останній готовий пожертвувати певною кількістю матеріальних благ (грошей) і своїм вільним часом.

Засоби виробництва туристичного продукту – це предмети матеріального або нематеріального світу, організації, об'єднання або інформація, які дозволяють ефективно здійснювати виробництво туристичного продукту. До складу засобів виробництва рекреаційно-туристичного продукту можна віднести три основні складові – інфраструктуру, супраструктуру та інформаційне поле.

Рекреаційна інфраструктура – складова частина економічної системи, яка забезпечує нормальну й ефективну діяльність рекреаційно-туристичної галузі та безпосередньо використовується в процесі виробництва, просування та продажу рекреаційно-туристичного продукту/послуги та залежить від стану розвитку туризму у регіоні.

Елементами рекреаційної інфраструктури виступають: матеріальна база спеціалізованих суб'єктів господарювання (туристичних операторів, агентів, виробництво товарів туристичного вжитку, екскурсійні бюро); системи державних органів, які сприяють створенню правової бази, контролю та регулюванню рекреації у регіоні (відповідні державні підприємства, організації, заклади); система некомерційних і комерційних організацій, підприємств і закладів, які функціонують з метою підтримки й розвитку рекреації в регіоні (туристичні біржі, виставки, ярмарки і т. д.).

Рекреаційна супраструктура – частина економічної системи, яка також забезпечує ефективне функціонування рекреаційно-туристичної галузі, виробництво якісного і привабливого рекреаційного продукту, але призначена для задоволення потреб як рекреантів, туристів, так і інших споживачів на ринку.

Елементами супраструктури виступають: матеріально-технічна база ряду суб'єктів (готелі, транспортні компанії, житлово-комунальний комплекс, заклади громадського харчування і т. д.); державні структури або організації (зв'язок, дороги тощо); закордонні консульства та ін.

Інформаційне поле як засіб виробництва рекреаційно-туристичного продукту являє собою сукупність засобів і способів передачі туристичної або ділової інформації на відстані. Умовно таку інформацію можна класифікувати на вхідну, яка представляє інтерес самого виробника рекреаційно-туристичного продукту (дані про прибуття туристів, екскурсантів; маркетингові дослідження споживачів рекреаційного ринку та ін.), і вихідну, яка відображає інтереси виробництва турпродукту (дані про рекреаційні ресурси та конкурентні переваги рекреаційно-туристичного продукту, реклама тощо).

Технології виробництва рекреаційно-туристичного продукту являють собою сукупність знань, досвіду й методик, систематизованих, алгоритмізованих, придатних для використання у процесі виробництва. Залежно від авторства, технології можуть бути власними (авторськими, фірмовими) або запозиченими. Також вони можуть бути стандартними та креативними. Максимально ефективні технології виробництва туристичного продукту повинні бути: адекватними щодо специфіки місцевого туристичного бізнесу, потреб партнерів і вимог потенційних клієнтів; гнучкими відносно змін ринкової кон'юнктури; відповідними до виробництва та виробничих факторів.

Виробництво туристичного продукту – процес створення на основі факторів виробництва (туристичних ресурсів, капіталу і трудових ресурсів) і засобів виробництва (інфраструктури, супраструктури, інформаційного поля) за допомогою технологій готового до споживання потенційними туристами комплексу туристичних послуг.

4.6. Попит на туристичному ринку

Попит на туристичному ринку визначається двома групами факторів. По-перше, це ті фактори, які не можна передбачити або спрогнозувати, проте вони підтверджують значний вплив на ринкові тенденції (зазвичай починають діяти раптово). Друга група факторів – це культурні, соціальні і технологічні зрушення, які відбуваються в суспільстві, більшість із яких можна передбачити і, відповідно, адаптувати свій туристичний продукт до нових вимог та очікувань.

До першої категорії необхідно віднести економічні та політичні умови, кліматичні зміни і природні або техногенні катастрофи. Безумовно, найбільшу загрозу для попиту у першій половині XXI ст. становлять воєнні конфлікти, які є у різних регіонах планети.

Не менш серйозною проблемою на міжнародному ринку була загроза поширення на планетарному рівні небезпечних захворювань. Наприклад, країни Азії у 2003 р., країни Європи 2009 р., 2019-2021 рр. пережили спалахи епідемії пневмонії, Covid-19, в Африці і Азії з'явилися нові, сильніші і стійкіші до вакцини віруси малярії, в Англії – коров'ячий сказ, у Китаї і В'єтнамі – пташиний грип і т.д.

Значно змінилася ситуація на національному рекреаційно-туристичному ринку з моменту повномасштабного воєнного вторгнення російських військ на українські землі, анексія окупантами значної

території України, постійні масові балістичні обстріли, закриття повітряного простору, знищення інфраструктури, масовий виїзд жінок та дітей за кордон.

Кліматичні зміни є однією з причин стихійних явищ, які завдають значної шкоди інфраструктурі туристичної галузі й самим відпочивальникам, – наприклад, цунамі на Далекому Сході й ураган над Новим Орлеаном та узбережжям Мексиканської затоки.

Значний вплив на туристичний ринок має і збільшення кількості активних людей похилого віку, які мають достатньо коштів, люблять новизну й подорожі. Це близько третини заможних людей у віці від 50 років. За прогнозами, у 2030 р. кількість туристів похилого віку, які щорічно відправлятимуться в подорож, збільшиться на 5 мільйонів.

Сьогодні спостерігається тенденція до захоплення туристичного ринку шляхом зниження цін і надання дешевих послуг, проте у таких випадках якість продукту не завжди відповідає очікуванням клієнта. Тому зараз політика відповідності цін і якості зазнає змін, хоча значні знижки залишаються важливим елементом туристичної діяльності. Слід також зазначити, що значна кількість людей віддає перевагу самообслуговуванню (економія коштів), через що збільшилася популярність оренди окремих квартир, вілл і апартаментів. По можливості відпочивальники намагаються придбати вторинне житло. Однак не слід забувати про популярність подорожей за системою «все включено». Крім того, досить швидко розширюється ринок короткотермінових подорожей (до трьох ночівель), які зазвичай є доповненням до головного відпочинку. Завдяки зростанню доходів населення та постійному зниженню тарифів на повітряні перевезення продовжується збільшення пропозицій на далекі подорожі.

4.7. Роль туризму у розвитку економіки

Рекреаційна діяльність визнана сьогодні пріоритетним напрямом розвитку господарства як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, оскільки рекреація належить до найбільш високорентабельних галузей. Для її економічної ефективності необхідно враховувати велику кількість складових: забезпечення надходжень до бюджету різних рівнів, вплив на розвиток національного господарства й окремих його складових, створення нових робочих місць, збереження здоров'я та задоволення соціальних потреб населення і т. ін. Однак головним критерієм

ефективності використання рекреаційних ресурсів можна вважати зростання продуктивності праці внаслідок покращення загального самопочуття відпочиваючих.

Міжнародний туризм впливає на економіку через відповідні базові зони – регіони, країни, тобто місця призначення або територію, що приймає. Багато з них потрапляють у залежність від потоку туристів, які приносять левову частку прибутку. Значною мірою це стосується країн, що розвиваються, економіка яких практично повністю базується на туризмі.

На даний час індустрія туризму є однією з форм міжнародної торгівлі послугами, що динамічно розвиваються. Всесвітня організація з туризму (UN Tourism) виокремила країни, що є переважно постачальниками туристів (США, Бельгія, Данія, Німеччина, Голландія, Нова Зеландія, Швеція, Канада, Англія), і ті країни, що є переважно приймаючою стороною (Австралія, Греція, Кіпр, Італія, Іспанія, Мексика, Туреччина, Португалія, Франція, Швейцарія).

Регіони, з яких приїжджають туристи, називають генеруючими. Подорожуючі привозять із собою гроші й витрачають їх на місці відпочинку, в результаті чого генеруючі країни зазнають збитків, а приймаючі отримують прибутки. Переміщення туристів між генеруючими та приймаючими зонами позначаються на чотирьох основних сферах: надходженнях капіталу, зайнятості населення, платіжному балансі, залученні інвестицій на розвиток приймаючих країн.

Джерелом надходжень є заробітна плата, рента й дохід. Найбільше прихильників міжнародного туризму серед європейців, північноамериканців і японців. У країнах із найбільшим рівнем доходу на душу населення і ціни найвищі – це Швеція, Данія, Японія. Найбільший дохід держава отримує від відвідувачів розвинутих країн із численним населенням. Завдяки високому рівню життя населення невеликі країни, де живе багато заможних людей (Швейцарія, Люксембург), починають відігравати ключову роль у міжнародному туризмі.

Рекреаційно-туристична галузь забезпечує робочими місцями кожного п'ятнадцятого на планеті. Наприклад, на Карибах близько 25% усіх робочих місць пов'язані із цією галуззю. Десять держав, які стали членами Євросоюзу, завдяки розвитку туризму отримали близько 3 млн нових робочих місць, більшість із яких припала на Польщу та Угорщину. Перш за все, це туристичні агентства, туроператори та інші посередники, які

продають послуги туристам як у генеруючі, так і в приймаючі країни. Транспортним компаніям також потрібний значний штат, який обслуговує туристів. Найбільша кількість робочих місць забезпечується на курортах (від менеджера до офіціантки), але така зайнятість має тимчасовий або сезонний характер.

На міжнародному рівні туризм може значною мірою впливати на платіжний баланс певної країни. Приймаюча країна імпортує грошову одиницю, коли турист ввозить її з-за кордону з метою придбання товарів і послуг за місцем відпочинку. Генеруюча країна експортує валюту, коли турист вивозить її в приймаючу країну і там же витрачає на придбання товарів і послуг за місцем відпочинку. Платіжний баланс рекреаційно-туристичної індустрії є частиною невидимих статей платіжного балансу країни. При правильній політиці кожна держава прагне мати додатне сальдо, що пов'язане із перевищенням кількості в'їздів над кількістю виїздів туристів та/або із розвитком внутрішнього (безвиїзного) туризму. Такі країни, як Іспанія та Італія, характеризуються додатним сальдо (прибутки від рекреаційно-туристичної галузі значно перевищують витрати капіталу, що зумовлено значною популярністю місцевих курортів серед місцевих і приїжджих відпочивальників). Країни, що розвиваються, вирішують цю проблему через обмеження виїзду за кордон або вивозу валюти. Країни з дефіцитом балансу у сфері туризму (Німеччина, Японія) здатні компенсувати його промисловим експортом (вивозячи свої товари).

Одним із ключових критеріїв, який дозволяє визначити рівень успішності туристичної галузі в окремо взятому регіоні, є рівень інвестицій. Однак інвестори не хочуть ризикувати, поки не переконаються в популярності курорту, а туристи, у свою чергу, не поїдуть на курорт, поки там не з'явиться якісна інфраструктура. Коли ж успіх є очевидним, то з'являється інтерес до подальшого інвестування. Одним із негативних моментів є нерівномірний розвиток туризму й економіки цього регіону в цілому.

Отже, рекреаційна діяльність, незважаючи на вплив економічної і політичної ситуацій різних масштабів, має тенденцію до розвитку, зокрема через надходження капіталу туристичних компаній на іноземні ринки. Конкуренція серед регіонів у сфері залучення туристів, якості товарів і виробництва послуг у туризмі невинно зростає.

Тестові питання до розділу 4

1. *Центри формування туристичних потоків знаходяться у:*

- а) Північній і Центральній Америці; б) Європі та Північній Америці;
в) Північній Америці й Азії; г) Європі та Північній Африці.

2. *Під кількістю прибуттів (прибуваючих) розуміють:*

- а) кількість зареєстрованих туристів, що прибули в ту чи іншу країну (або вибули з неї) за певний період часу – зазвичай, календарний рік; б) кількість туристів, що прибули в ту чи іншу країну (або вибули з неї) за певний період часу – зазвичай, календарний рік; в) кількість туристів, що прибули в ту чи іншу країну за сезон; г) кількість зареєстрованих туристів, що вибули з тої чи іншої країни за певний період часу – зазвичай, календарний рік.

3. *Показником туристичних потоків є:*

- а) вибір місць відпочинку рекреантами; б) кількість прибуттів у розрахунку на 100 чоловік населення у вигляді відносної величини; в) кількість туристів, що проявляють цікавість до мистецтва та побуту аборигенів; г) кількість прибуттів і тривалість перебування.

4. *На сегментацію туристичного ринку впливають такі групи змінних величин:*

- а) географічні; б) психологічні й естетичні; в) демографічні; г) усі вищезазначені.

5. *Географічну величину в сегментації туристичного ринку визначає:*

- а) місце проживання клієнта; б) вік, стать, сімейний стан; в) рівень доходу, рід занять; г) освіта, етнічне походження.

6. *Попит на туристичному ринку визначається:*

- а) факторами, які не можна передбачити або спрогнозувати; б) факторами, які відбуваються в суспільстві і які можна передбачити та, відповідно, адаптувати свій туристичний продукт до нових вимог і очікувань; в) воєнними конфліктами; г) збільшенням кількості активних людей похилого віку.

7. *Виробництво туристичного продукту – це ...*

- а) предмети матеріального або нематеріального світу, організації, об'єднання або інформація, які дозволяють ефективно здійснювати виробництво туристичного продукту; б) процес створення на основі факторів і засобів виробництва комплексу туристичних послуг; в) складова економічної системи, яка забезпечує діяльність рекреаційно-туристичної галузі та використовується в процесі виробництва, просування та продажу рекреаційно-туристичного продукту; г) частина економічної системи, що забезпечує функціонування рекреаційно-туристичної галузі, виробництво рекреаційного продукту та призначена як для рекреантів, туристів, так і інших споживачів.

Рекомендовані бібліографічні та Інтернет джерела: [1, 11, 12, 14, 17, 18, 35].

РОЗДІЛ 5

РЕКРЕАЦІЯ ТА ДОВКІЛЛЯ

5.1. Екологія і рекреація

Одна із дуже важливих постійних проблем і дослідних тем у рекреаційній географії пов'язана з екологією найбільш популярних рекреаційних районів. Ситуація склалася так, що невеликі мікро-регіони приймають значну кількість клієнтів. Туристи залишаються в них на певний час і ведуть дуже активний спосіб життя, що впливає на екологічний стан території. Крім того, як правило, ці території унікальні в природному відношенні. Проте така ситуація досить часто двозначна. З одного боку, відбувається зміна природних ландшафтів відповідно до стандартів рекреаційного сервісу; з іншого – природні та історико-культурні об'єкти охороняються від рекреантів. При зменшенні потоку туристів район стає неефективним з точки зору його основної функції, інвестиції в нього не дають віддачі і в результаті країна зазнає економічних збитків. Проте діяльність значної кількості відпочивальників негативно впливає на екологію і тим самим підриває основи існування самої рекреаційної сфери в даному регіоні.

Розвиток рекреації в певному регіоні – це тільки один зі шляхів освоєння території, тобто перетворення природи. При цьому рекреаційний регіон завжди сприймається в ширшому контексті, ніж промисловість і сільське господарство. Інтенсивне освоєння території відбувається через її різке перетворення, що впливає на екологічний стан довкілля – це природний результат освоєння, який певною мірою стосується й рекреації. Коли рекреаційне освоєння території досягає високого рівня і регіон стабільно відвідує значна кількість туристів, збільшується загроза рекреаційної екологічної кризи. Рекреація у розвинутій формі знищує сама себе. Межею, за якою починається деградація рекреаційної території внаслідок її власного розвитку, є певний рівень освоєності території. Рекреаційні регіони, досягнувши високого рівня освоєності, стають поліфункціональними. У такому випадку вони втрачають свою первинну спеціалізацію, що спонукає до пошуку інших місць для її розвитку та освоєння нових територій.

При оцінюванні екологічного стану території доцільно враховувати весь спектр причин, що призводять до порушення її стійкості, тобто виникнення екологічної кризи. Для запобігання деградації довкілля слід

дотримуватися вимог щодо викиду забруднюючих речовин (зокрема неподалік від рекреаційних територій) відповідно до міжнародних норм.

Неабияку увагу туристів ХХІ ст. через малу освоєність і первозданність недоторканих природних ресурсів привертають найвіддаленіші куточки нашої планети. Сьогодні навіть Антарктида стала об'єктом масового туризму. Круїзні лайнери (місткістю 600 чол) досягають Скотт Бейс і Льодовика Шеклтона. Тут навіть є готель на 100 чол (чилійський). Туристи катаються на аеросанях, спостерігають за пінгвінами, відвідують Південний полюс. Допитливі туристи відвідують деякі колонії пінгвінів по кілька разів на день та підгодовують тварин, що негативно впливає на їх поведінку та розмноження, а також сприяє появі захворювань, притаманних домашній птиці. З метою запобігти такому впливу на довкілля антарктичні туроператори розробили норми для мінімізації впливу відвідувачів: обмежили кількість пасажирів, які можуть одночасно зійти на берег (до 100 чол); збільшили дистанції наближення до пінгвінів. Крім того, льодовики досить крихкі, і коли вони знаходяться у легкодоступних місцях, то їх поверхню можна пошкодити (льодовик Колумбія-Айзфілд у національному парку «Банфф», Канада). Політика регулювання напливу туристів в екологічно нестійких регіонах також здійснюється на Галапагоських островах, Коста-Ріці, Белзі.

Сьогодні рекреанта цікавлять не лише кількісні, а й якісні показники території, передусім їх екологічний стан, оскільки він суттєво впливає на розвиток рекреаційної діяльності. Наприклад, часті стихійні явища, забруднення води і повітря, поширення інфекційних хвороб, наявність отруйних комах тощо, різко знижує кількість відвідувачів. Тому вимоги до якості довкілля, стану природних умов у рекреації набагато вищі, ніж в усіх інших сферах господарської діяльності. Якщо в цілому кількісною характеристикою природних умов для життя людей є рівень гранично допустимих концентрацій певних шкідливих елементів у довкіллі, у рекреації ця норма реально набагато нижча. Зокрема це стосується більшості літніх видів рекреації, пов'язаних з використанням акваторій, де особливу увагу потрібно приділяти забезпеченню належної якості води. Гігієнічні норми регламентують якість води в зонах рекреації з урахуванням органолептичних, хімічних і бактеріологічних показників. Зокрема нормами передбачена відсутність на поверхні води плаваючих плівок, плям мінеральних масел і накопичень інших домішок; також вода не повинна мати присмаків та запахів, а водяний стовпчик заввишки 10 см

повинен зберігати прозорість. Крім того, у воді повинен зберігатися нормативно визначений рівень концентрації водневих іонів, розчиненого кисню, біохімічного споживання кисню, токсичних хімічних речовин та бактеріального забруднення. Директивою Європейської економічної ради встановлена тільки межа забруднення води кишковими паличками в зоні пляжу – 5 000 мікробних клітин в одному кубічному дециметрі. Особливо небезпечне для здоров'я відпочивальників бактеріальне забруднення води на ділянці пляжу. Так, вивчення інфекційних захворювань, пов'язаних з мікробним насінням води на морських пляжах, показало, що при купанні діти протягом дня можуть поглинати близько 120 мл води, з якою в організм потрапляє до декількох десятків ентеропатогенних бактерій сальмонели.

Якість рекреаційного використання водних об'єктів значною мірою залежить від впливу антропогенних чинників, серед яких, перш за все, забруднення водних об'єктів неочищеними і недостатньо очищеними стічними водами із промислових та сільськогосподарських підприємств. Залежно від розміщення водної поверхні, співвідношення придатних і непридатних для масового рекреаційного освоєння прибережних акваторій і берегових зон відрізняється для різних типів водних об'єктів (озер, річок, водосховищ, морів, океанів) і становить у середньому 40–70% від загальної протяжності берегової лінії. У зоні великих міських агломерацій це співвідношення менше і становить, як правило, 10–20%.

У переважній більшості наукових і проектних робіт, присвячених перспективному розвитку рекреації, основну увагу зазвичай приділяють відповідності природних умов і ресурсів до прогностичного рекреаційного попиту. Очевидно, враховуючи масштаби сучасних використовуваних для рекреації територій, не меншу увагу слід приділити й тому, як рекреаційна діяльність у цілому та її різні види впливають на природне середовище. Для водної рекреації врахування цього положення набуває принципового значення. Якщо одні автори вважають, що зони відпочинку є тільки фактором ризику щодо забруднення водних об'єктів, то інші відносять рекреацію до групи основних антропогенних факторів, які негативно впливають на санітарний стан водойм. Пряма дія – це безпосереднє забруднення води в результаті надходження мікрофлори з тіла людини, витоків нафтопродуктів і вихлопних викидів від суднових моторів, внесення корму для риби тощо. Побічний вплив – погіршення якості природних вод унаслідок кількісних і якісних змін поверхневого й

підземного стоку з території рекреаційного водокористування. Слід зауважити, що ступінь негативної дії масового відпочинку населення на довкілля значною мірою залежить від культури природокористування. Особливо негативно впливає на природні компоненти водойм масовий неорганізований відпочинок. Це зумовлено:

- масштабною розвинутою неорганізованого відпочинку. Так, за наявними оцінками, потік коротко-часто відпочиваючих у 10 разів перевищує чисельність тривало відпочиваючих;
- значною концентрацією рекреантів на обмежених мальовничих ділянках узбережжя із надзвичайною перевантаженістю природних комплексів;
- підвищеною епідемічною небезпекою для рекреантів через відсутність медичного обслуговування та умов для організації водопостачання, харчування, дотримання правил особистої гігієни, збору та знешкодження відходів;
- безконтрольним і некерованим використанням екваторіально-територіальних комплексів для різних видів відпочинку з більш вираженим забрудненням і порушенням прибережного ландшафту порівняно із зонами організованої рекреації;
- підвищеною небезпекою забруднення водойм у місцях неорганізованого відпочинку патогенною мікрофлорою та яйцями гельмінтів.

Крім того, при купанні з тіла людини змивається значна кількість різних мікробів – стафілококів, стрептококів, сарцин, кишкових паличок та інших бактерій. За даними бактеріологічних досліджень, протягом десятихвилинного купання людина приносить у воду понад три мільярди сапрофітних бактерій і від 100 тис. до 20 млн кишкових паличок. Дослідження, проведені на ряді водойм, показують, що в зонах пляжів бактерій у воді в 10 – 100 разів більше, ніж на інших ділянках акваторій. Крім мікробного забруднення, кожна людина приносить у водойму в середньому 75 міліграмів фосфору й до 700 міліграмів азоту, які є найважливішими біогенними елементами і невеликі концентрації яких визначають основні умови масового розвитку синьо-зелених водоростей, «цвітіння води» (при швидкості водних течій менше 0,2 м/с і температурі вище +17°C).

У зонах інтенсивного рекреаційного використання відбуваються зміни ґрунтово-рослинного покриву через ущільнення ґрунту з подальшим

погіршенням його структури, зменшенням водо- та повітропроникності й корисної життєдіяльності ґрунтових мікро-організмів, що зазвичай призводить до погіршення мікробіологічної активності ґрунту у 2-3 рази, а відповідно, і до порушення процесів його самоочищення.

5.2. Вплив рекреації на навколишнє середовище

Виокремлюють два типи забруднення території рекреантами: хімічне та фізичне. Хімічне забруднення проявляється опосередковано, через використання транспортних засобів при здійсненні перевезень туристів. Зокрема, забруднюють атмосферу оксиди азоту та вуглекислий газ (600 млн т) – 3,5% усіх парникових газів в результаті здійснення перевезень рекреантів (зокрема повітряним шляхом). За даними Міжнародної комісії зі зміни клімату, повітряні перевезення відповідають за 9% глобального потепління, а у 2050 р., тільки над Англією авіація викине дві третини усіх викидів парникових газів. Різке збільшення кількості недорогих перельотів на коротку дистанцію значно збільшує відсоток забруднення, оскільки одна п'ята пального згорає при злеті й посадці.

Інші види туристичного транспорту також забруднюють навколишнє середовище. Сьогодні понад 300 пасажирських кораблів здійснюють довколосвітні подорожі. Щорічно вони перевозять близько 15 млн туристів. Американська організація «Охорона океану» підрахувала, що, крім спалювання палива, кожний корабель викидає понад 7 тон сміття, що негативно впливає на підводну фауну.

Одним із поширених видів рекреації є відпочинок із використанням моторних суден. Від одного судна за навігацію у воду надходить до 10 кілограмів нафтопродуктів важких фракцій і значна кількість канцерогенних речовин. Кількість забруднюючих речовин, які надходять у воду від суден у результаті так званого підводного вихлопу, не постійна і залежить від потужності мотора, типу всмоктуючого і вихлопного пристрою, обертів двигуна і, звичайно, від його технічного стану. Небезпеку становлять канцерогенні викиди суднових моторів – перш за все, бензопірену. Експериментально встановлено, що за одну годину роботи моторів різних типів у воду надходить до 600 мікрограмів бензопірену, а за навігаційний період – близько 80 міліграмів. Дослідження на ділянці водойми, де розміщена база малолітражного флоту на 1500 суден, показують приблизно у 10 разів більший вміст бензопірену в донних відкладах, ніж на контрольній ділянці акваторії,

віддалені від бази. У пробах води відмічено збільшення концентрації бензопірену в 4,5 рази.

Особливо негативно впливають на прибережний ландшафт автомобілі та мотоцикли. У місцях відпочинку з використанням мототранспорту значно погіршуються деякі властивості ґрунту: збільшується більш ніж на 10% його щільність, приблизно на 80% зменшується здатність до інфільтрації та на 16% – вологість. Використання автотранспорту в берегових зонах також призводить до забруднення повітря, ґрунтів і води нафтопродуктами, свинцем і канцерогенними речовинами.

Автомобілі, морський і повітряний транспорт значно підвищують рівень шуму, зокрема в зонах відпочинку. Основні заходи на попередження цієї ситуації – введення в експлуатацію літаків із 85% зниженням шуму, зокрема у нічний період, обмеження кількості гідравлічних і водних мотоциклів на курортах, зокрема в Середземномор'ї.

Венеція щорічно приймає до 7 млн туристів. Багато з них користуються водним транспортом. Прогулянка на гондолі – дорога, але популярна екскурсія. Та, на жаль, місто поступово тоне, а його пішохідні доріжки часто затоплюються водою. Громадський транспорт, що курсує каналами, в основному моторизований, а викликані ним хвилі призводять до руйнування фундаментів старовинних споруд. Італійський уряд надав венеціанській владі право лімітувати кількість моторного транспорту, вводити обмеження швидкості й знімати з туристичних катерів збір, а також встановлювати «голубі зони», у які можуть заходити тільки гондоли та веслові човни.

Популярність спортивних всюдиходів також завдає шкоди екології довкілля. Цей спорт особливо популярний серед американських туристів, і деяким ділянкам незайманої природи загрожує реальною небезпекою. Роликові ковзани, на яких катаються по траві, і 4-колісні гоночні машини (найпоширеніші в Європі) також небезпечні для довкілля, оскільки призводять до винищення наземної фауни та флори. Альпам невинуватної шкоди завдає спортивний зимовий туризм, зокрема збільшення кількості підйомників, будівництво шале, вирубка лісів, ерозія ґрунту, велика кількість транспорту, кислотні дощі, велике скупчення туристів (у 60-х роках пропускна спроможність 41 000 гірськолижних трас становила 1,5 млн гірськолижників у годину).

Фізичне забруднення довкілля (сміття) становить основну загрозу для розвитку туризму. Зокрема найбільшого впливу зазнають прибережні курорти, де забруднення пляжів і вод не тільки помітне візуально, але й може загрожувати життю самих відпочивальників. Ще одна форма візуального забруднення – це графіті (написи) на будинках. Графіті стало поширеною проблемою західного світу. Туристи оскверняють стародавні пам'ятки, розпилюючи на них фарбу з балончиків, видряпуючи чи висікаючи написи.

5.3. Рекреаційне навантаження

Безупинне залучення все більшого числа рекреантів у цикли рекреаційних занять зумовлює постійне розширення територій, так чи інакше охоплених рекреаційною діяльністю. Ще більш швидкими темпами розвивається процес інтенсифікації використання території, що веде до підвищення рівня впливу рекреантів на рекреаційні об'єкти, зокрема природні. У цьому випадку виникає потреба оптимізації рекреаційних навантажень на рекреаційні об'єкти з метою запобігання їхній деградації та збереження комфортних умов рекреаційної діяльності. Суть цієї проблеми зводиться до обґрунтування екологічного навантаження на природні об'єкти (без перевищення межі здатності системи до самозбереження й самовідновлення) шляхом встановлення норм рекреаційного впливу на них. Наприклад, норма пляжної території на одного рекреанта повинна становити 5–15 м². У той же час на багатолюдних курортах на одного відпочивальника найчастіше припадає менше 1 м².

Проте різні об'єкти істотно різняться за показниками стійкості до рекреаційних навантажень. Під стійкістю розуміють здатність протидіяти рекреаційним навантаженням до межі, за якою об'єкт втрачає здатність до самовідновлення. Навантаження, що викликають незворотні дії в системі, називаються критичними.

Стихійне рекреаційне освоєння може призвести до повної втрати окремими елементами ПТК або комплексу в цілому його лікувальних чи інших, цінних із точки зору рекреації, властивостей. Ці процеси мають назву – рекреаційна дигресія. Н. Казанська виділяє 5 стадій дигресії рекреаційних територій на основі таких критеріїв, як кількісна і якісна зміна фіто- та педосфер, зокрема: незмінені, малозмінені, помірно змінені, сильно змінені та деградовані. Запобігання деградації можливе за рахунок

відповідного облаштування території, створення нових туристичних закладів або центрів, перерозподілу туристичних потоків тощо.

Подолання суперечності між необхідністю задоволення зростаючих рекреаційних потреб населення та охорони найбільш цінних природно-територіальних комплексів (ПТК) вимагає, перш за все, наукового обґрунтування поняття рекреаційної ємності ПТК. Рекреаційна ємність території – показник, що виражається кількістю рекреантів, які протягом певного періоду можуть перебувати на певній території, не спричиняючи її дигресії. У науковій літературі розрізняють максимальну, оптимальну та прогнозовану природну рекреаційну ємність. Максимальна рекреаційна ємність – це добуток припустимого рекреаційного навантаження та площі рекреаційної території.

В. Ханбекова пропонує визначати рекреаційну ємність як суму припустимих навантажень окремих рекреаційних зон. За В. Стафійчуком, рекреаційна ємність Карпат дозволяє щороку приймати 8–9,5 млн туристів і передбачає їх тривале перебування, у т. ч. оздоровлення й лікування – 2,2 млн, а також 12 млн екскурсантів вихідного дня [31]. Рекреаційні можливості Карпатського рекреаційного району реалізуються далеко не повністю: вони дозволяють оздоровити в 6–7 разів більше рекреантів порівняно з сьогоdnішньою їх кількістю; санаторно-курортний потенціал регіону використовується на неповних 10%. Разова ємність рекреаційних ландшафтів району складає 1434,7 тис чол., а розвіданих запасів самих лише лікувальних мінеральних вод вистачає для оздоровлення 7 млн чол. При максимальній річній місткості здравниць Криму 1,6 млн чол. сюди щороку приїздить близько 1,5 млн чол., що за сучасного рівня розвитку матеріально-технічної бази вже може розглядатися як загрозливий фактор.

Однак найбільша проблема масового відпочинку – перевантаження на психологічному та фізичному рівнях. Фізичний рівень визначається можливістю території поглинути туристів: наявні парковки, пляжі, гірськолижні траси тощо, можуть умістити тільки певну кількість приїжджих за певний відрізок часу. За В. Мацолою, економічно припустимі показники рекреаційних навантажень на низовинні території – 80–120 чол/км² влітку та 16–48 взимку; горбисті території, височини – відповідно 100–150 і 30–50 чол/км²; гірські території – 120–200 і 50–100 чол/км² [19].

Під час масового проходження туристами певної території відбуваються зміни у мікрорельєфі й рослинному та тваринному світі. Наприклад, у США багато піщаних дюн зруйновано пляжними кабриолетами; в Англії на дюнах винищені цілі ділянки трави унаслідок проведення мотоциклетних ралі; в Австралії пошкоджені коралові рифи в результаті дайвінгу (відламування на сувеніри), опускання якорів човнів; в Арізоні масове вирізання кактусів впливає на екологію пустелі. Навіть окремі архітектурні спорудження потребують проведення ціленаправлених заходів із забезпечення та зменшення доступу до них. Наприклад, галереї Уффіці й Академії витончених шедеврів, де зберігається статуя Давида роботи Мікеланджело, у Флоренції стали настільки численними, що місцева влада тимчасово закрила їх. Мінімізацію щоденного доступу туристів до давно загубленого міста інків Мачу-Пікчу (Перу) ввела організація ЮНЕСКО з метою збереження як довкілля, так і самої пам'ятки. Акрополь в Афінах частково закритий для туристів з метою запобігання зносу й пошкодженню підлоги старовинних споруд, а дерев'яна підлога і сходові будинку у Стратфорд-на-Ейвоні, у якому народився Шекспір, пошкоджені туристами. Ще один пошкоджений внаслідок власної популярності туристичний об'єкт – Тадж-Махал в Індії. З метою його збереження уряд країни неодноразово піднімав плату за вхід.

Психологічний рівень місцевості – це міра перенавантаження, яку турист погоджується терпіти до того, як місцевість починає втрачати свою привабливість (природні умови, місцевий контингент).

Проведення в межах даної території будь-яких рекреаційних занять із певною кількістю людей без шкоди для їхнього психічного здоров'я забезпечує їх психофізіологічний комфорт. Він визначається не лише тривалістю перебування в даній місцевості рекреантів, їх організованістю, благоустроєм території тощо, а й можливістю одночасного забезпечити основні гігієнічні потреби. Так, наприклад, для спокійного відпочинку гігієністи рекомендують забезпечити площу 500–800 м² лісопарку на одну людину; для активного – 100–130 м²/чол., для купання в морі – 100–200 чол./га. Важливе значення має і так званий показник гостинності – припустиме співвідношення кількості туристів і постійних мешканців, при якому зберігається атмосфера гостинності. Оптимальним є співвідношення 1:3.

Отже, рекреаційне навантаження – це агрегатний показник безпосереднього впливу рекреантів і функціонування рекреаційного господарства на природно-територіальні комплекси. Воно визначається кількістю рекреантів, що відвідали певну ділянку ТРС за одиницю часу. Розрізняють критичне (викликає незворотні зміни у природно-територіальному комплексі) та припустиме (визначається максимальною кількістю рекреантів, перебування яких не призводить до деградації ПТК) навантаження. Якісна оцінка рекреаційного навантаження має таку градацію: низьке, середнє та високе.

5.4. Охорона природи на рекреаційних територіях

Історично взаємовідносини суспільства і природи розвивались у міру накопичення знань і досвіду від пасивної охорони природних об'єктів до раціонального природокористування, яке включає охорону й відновлення природних ресурсів та інші заходи. Природні рекреаційні ресурси є незамінною умовою і матеріальною базою розвитку рекреаційного природокористування, а їх охорона від забруднення та руйнування – найважливішим завданням суспільства. Охорона природи важлива не тільки в економічному плані, але і як засіб захисту здоров'я людини. Ступінь задоволення рекреаційних потреб залежить від якості навколишнього середовища в тому чи іншому регіоні.

Основні екологічні цілі рекреаційного природокористування включають:

- попередження деградації природних рекреаційних комплексів та їх компонентів під впливом антропогенної діяльності, в тому числі і рекреаційної;
- забезпечення функціонування та збереження екосистем рекреаційного комплексу, підтримання сталого гідрологічного режиму, оптимальної лісистості, сприятливого існування курортних, заповідних територій і регулювання антропогенних навантажень, які не будуть перевищувати гранично допустимі, з метою відновлення природних рекреаційних ресурсів;
- збереження максимальної різноманітності екосистем. Це одна з важливих умов стійкості біотопів у межах природних рекреаційних комплексів.

Цілком очевидною є зацікавленість рекреаційно-туристичної галузі у збереженні навколишнього середовища. Загрозу для природи становлять,

зокрема, розбудова туристсько-рекреаційних комплексів і супутньої інфраструктури; безпосередній вплив на довкілля рекреантів, особливо неорганізованих (витоптування рослин, ущільнення ґрунту, пожежі тощо); технологічні процеси в рекреаційній сфері (експлуатація та вичерпання рекреаційних ресурсів, їх забруднення, активізація несприятливих природних процесів тощо); забезпечення побутових потреб обслуговуючого персоналу та рекреантів. Шлях до розв'язання цього комплексу проблем лежить через розробку обґрунтованої концепції рекреаційного природокористування, яке виконує такі функції: соціальна (задоволення специфічних потреб населення у відпочинку, оздоровленні, спілкуванні з природою, що сприяє зміцненню фізичного й духовного здоров'я суспільства); економічна (відновлення робочої сили; розширення сфери застосування праці та прискорений розвиток соціальної та виробничої інфраструктури на територіях інтенсивного рекреаційного природокористування); природоохоронна (попередження деградації природних рекреаційних комплексів внаслідок антропогенної діяльності).

Тестові питання до розділу 5

1. Норми для мінімізації впливу відвідувачів на довкілля:

а) обмежена кількість клієнтів; б) споглядання на відстані; в) обмежений транспорт; г) усі вищезазначені.

3. Фізичне забруднення – це:

а) сміття, графіті на будинках; б) кислотні дощі; в) споруди; г) викиди газів.

4. Психологічний рівень місцевості – це:

а) міра перевантаження, яку турист згідний терпіти до того, як місцевість починає втрачати свою привабливість (природні умови, місцевий контингент); б) здатність території переносити фізичне навантаження; в) візуальне забруднення туристами затишних місць для відпочинку; г) межа впливу відвідувачів на рекреаційну територію.

5. Фізичне навантаження туриста на територію визначається:

а) забезпеченістю і зменшенням доступу до архітектурних споруд; б) утратою пейзажності ландшафту; в) привабливістю місцевого контингенту; г) платою за вхід.

Рекомендовані бібліографічні та Інтернет джерела: [9, 11, 12, 18, 19, 22, 32, 35].

ЛІТЕРАТУРА

1. Агафанова Л., Агафанова О. Туризм, готельний та ресторанний бізнес: ціноутворення, конкуренція, державне регулювання. Київ: Знання, 2002. 234 с.
2. Безуглий В. Економічна і соціальна географія зарубіжних країн: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Київ: Академія, 2005. 704 с.
3. Безуглий В., Козинець С. Регіональна економіка та соціальна географія світу: посібник. Київ: Академія, 2003. 688 с.
4. Бейдик О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. Київ: КНУ, 2002. 234 с.
5. Бейдик О. Словник-довідник з географії туризму, рекреації та рекреаційної географії. Київ: Палітра, 1997. 234 с.
6. Г. де Блій, Міллер П. Географія: світи, регіони, концепти: пер. з англ.; передм. та розділ «Україна» О. Шаблій. Київ: Либідь, 2004. 740 с.
7. Дахно І., С. Тимофіїв Країни світу: енциклопедичний довідник. Київ: МАПА, 2005. 608 с.
8. Державний історико-архітектурний заповідник «Стара Умань». URL: <http://www.autotourist.net.ua/musei/istorychni-zapovidnyky/item/1721.html>
9. Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця». URL: <http://www.baturin-capital.gov.ua/>
10. Історико-культурні пам'ятки України. URL: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/15/odesa-ilia.php>
11. Ковальська Л. В. Рекреаційна географія: навчальний посібник. для студ. вищих навчальних закладів України. Івано-Франківськ: НАІР, 2013. 213 с.
12. Ковальська Л. В., Пархоменко О. Г. Географія туризму: підручник для студентів спеціальності ІЗ «Туризм та рекреація» вищих навчальних закладів України. Івано-Франківськ: НАІР, 2025. 210 с.
13. Крачило М. П. Попович С. І., Федоренко Н. В. Туристично-рекреаційне районування території України. Туристичні ресурси України. Київ : ФПУ, 1966. С. 268–275.
14. Луцишин Н., Луцишин П. Економіка і організація міжнародного туризму: навч. посіб. Луцьк: Вежа-Волин, держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 230 с.
15. Любіцева О. Рекреаційна географія і розвиток туризму. Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля:

Міжнародна науково-практична конференція. м. Київ. КНУКІМ, 4–6 червня 2004 р. Київ: КНУКІМ, 2004. С. 56–61.

16. Мальська М. П., Сальська М. П., Гамкало М. З., Бордун О. Ю. Туристичне країнознавство. Європа: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 224 с. ISBN 978-966-364-834-7.

17. Масляк П. О. Рекреаційна географія: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 343 с. ISBN 978-966-346-510-4.

18. Мацкевич Н. Сучасні тенденції розвитку міжнародного туристичного руху. Педагогіка. Психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. 2006. №7. С. 68 –70.

19. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України. Львів: ІРД НАНУ, 1997. 259 с.

20. Мокляк А. В. Туристські ресурси для потреб іноземного туризму в Україні (в контексті українсько-польських туристичних зв'язків). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. географ. наук: спец. 11.00.02/А. В.

21. Музеї України. URL: <https://lvivgallery.org.ua/>

22. Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. URL: <https://warmuseum.kyiv.ua/>

23. Національний музей історії України. URL: <https://nmiu.org/>

24. Нежива природа. URL: http://www.yavoriv-park.com.ua/n_pruroda.html

25. Подієвий туризм. URL: <http://piligrim.lviv.ua/ua/mice-korporativnim-klijentam/podijevii-turizm>

26. Рутинський М., Стецюк О. Туристичний комплекс Карпатського регіону України: навч. посіб. Чернівці: Книги XXI, 2008. 440 с. ISBN 978-966-214-24-7.

27. Святині України. URL: <http://ukraine.kingdom.kiev.ua/region/04/svyatogirsk.php>

28. Сім чудес України. URL: <http://7chudes.in.ua/content/akkermanska-bilgorod-dnistrovska-fortetsya>

29. Сім чудес України. URL: <http://7chudes.in.ua/content/alupkinskii-vorontsovskii-palats>

30. Смаль І., Смаль В. Рекреація, туризм і дозвілля: тлумачення і співвідношення понять. Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля: Міжнародна науково-практична конференція. м. Київ. КНУКІМ, 4–6 червня 2004 р. Київ: КНУКІМ, 2004. С. 105–114.

31. Соціально-економічна географія світу: загальна частина /за ред. С. Кузика. – 2-ге вид., перероб. і доп. Тернопіль: Підручники і посібники, 1998. С. 56–99.
32. Стафійчук В. Рекреалогія: навч. посіб. Київ: Альтерпрес, 2006. 264 с. ISBN 966-542-286-3.
33. Сударева Н. С. Оздоровчий напрям у професійній підготовці майбутніх фахівців зі спортивно-оздоровчого туризму. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків, ХДАДМ (XXIII), 2006. №4. С. 179 –181.
34. Сюткін С. І., Корнус А. О., Корнус О. Г., Данильченко О. С., Король О. М. Теоретичні основи рекреаційної географії : навчальний посібник /за заг. ред. С. І. Сюткіна. Суми: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Фабрика друку», 2022. 72 с. ISBN 978-617-7456-21-5
35. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: підручн. для студ. географ. спеціальн. вищ. навч. закладів. Одеса: Астропринт, 2009. 544 с. ISBN 978-966-190-104-8.
36. Топчієв О. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики (розділ XIV. Рекреаційно-географічні дослідження) / О. Топчієв. – Одеса : Астропринт, 2005. – 632 с.
37. Фоменко Н. В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. посібн. Київ: Центр навчальної літератури, 2007. 312 с. ISBN 966-364-362-5.
38. Царик Л., Чернюк Г. Природні рекреаційні ресурси. Методи оцінки і аналізу: підручник-посібник. Тернопіль, 2001. 231 с.
39. Ціншен Ван, Топчієв О.Г. Теоретичні та методичні аспекти рекреаційної географії: сучасний підхід. *Український географічний журнал*. 2003. №1. С.45-49.
40. Чміль О., Чміль В. Релігійний туризм. Релігієзнавчі мандрівки та релігійний туризм. URL: http://tourlib.net/statti_ukr/chmil.htm
41. Шаблій О. І. Основи суспільної географії. Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2011. 296 с.
42. Школи І. М., Ореховська Т. М., Корольчук О. П. та ін. Розвиток туристичного бізнесу регіону: навчальний посібник /за ред. І. Школи. Чернівці: Книги XXI, 2007. 292 с. ISBN 978-966-8653-92-6.
43. Swarbrooke J. The Development and Management of Visitor Attractions. Oxford: Butterworth-Heinemann, 1995. P. 1–3.
44. The World Tourism Organization (UN Tourism). URL: <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourismperformance>

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автостоп – різновид неорганізованого туризму з використанням в якості засобів пересування попутних автомобілів безкоштовно або за невелику платню.

Агломерація рекреаційна – взаємообумовлене поєднання населених пунктів, що розвиваються на певній території на основі спільності використання рекреаційних ресурсів та інфраструктури, об'єднаних між собою багатосторонніми зв'язками в територіально-господарську систему.

Активний туризм – приїзд іноземних туристів, які, оплачуючи товари і послуги, забезпечують надходження валюти в бюджет країни, що приймає, й активізують її платіжний баланс.

Альпінізм – вид спорту, високогірний туризм, сходження на важкодоступні гірські вершини, льодовики тощо.

Балунінг – катання туристів на повітряних кулях (теплових аеростатах, теплових повітряних кулях), прогулянка, подорож на них.

Бальнеологія – науковий напрям, що вивчає мінеральні води та їх лікувальні властивості.

Ботель – рекреаційне підприємство, призначене для цілорічного функціонування, на зразок турбази на березі річки або іншої водойми.

Ботокемпінг – рекреаційне підприємство сезонного типу зі спорудами та засобами для технічного обслуговування плавзасобів. Знаходиться на березі річки або іншої водойми і розміщується в проміжних пунктах лінійних водних туристських маршрутів.

Віза – спеціальний дозвіл відповідних органів іноземного уряду на в'їзд, виїзд, проживання або проїзд через територію даної держави.

Гід-перекладач – екскурсовод, провідник туристської групи, який вільно володіє мовою країни перебування.

Гідропарк – впорядкована територія (організований простір), характеризується перевагою водойм як найважливіших об'єктів організації літнього відпочинку.

Гірськолижна станція – рекреаційне підприємство (низова РС), до складу якого входять житловий комплекс, механічні підіймачі, лижні траси, автомобільні стоянки тощо.

Група туристська додаткова – туристська група понад протокол або угоду, що визначають кількість прийнятих груп протягом туристського року.

Дайвінг – вид туризму та відпочинку, підводне плавання з аквалангом (Червоне та Карибське моря, Середземне море, Великий Бар'єрний Риф біля узбережжя Австралії у Тихому океані).

Національні природні парки – складова частина державного природно-заповідного фонду; території, призначені для науково-пізнавального,

спортивно-оздоровчого туризму та відпочинку; розташовуються на відстані від великих міст і мають власний режим природокористування.

Дестинація – це їх привабливість для туристів, яка передбачає наявність головних місць локалізації туристичної діяльності, потоків туристів та їх витрат; це місця максимальної концентрації визначних туристичних пам'яток, засобів розміщення, харчування, розваг, інших послуг та економічного, соціального і фізичного впливу туризму.

Джампінг – стрибки сторч головою у прірву з прив'язаним до ніг еластичним тросом. Набув поширення в гірських місцинах США, Мексики, Аргентини.

Е-туризм – різновид туризму, що не передбачає здійснення туристських поїздок за межі постійного проживання туриста, а активне ним використання новітніх технологій для задоволення власних рекреаційних потреб. Е-т. набув значного поширення у 2019–2020 рр., зважаючи на обмеження туристських подорожей (внутрішньодержавних і закордонних) через значне поширення вірусних та інфекційних захворювань у всьому світі (зокрема, COVID-19).

Екзотичність території – ступінь контрастності місця відпочинку і місця постійного проживання.

Екологічна місткість регіону – кількісно виражена здатність природного або природногосподарського комплексу підтримувати необхідну соціально-екологічну рівновагу на певній території. Е.м.р. можна уявити у вигляді граничної можливості природного середовища даного регіону.

Екскурсант – тимчасовий відвідувач, що перебуває в країні відвідування менше 24 год.

Звичне середовище – цей термін вживається з метою виключення з обсягу поняття «міжнародний відвідувач» осіб, які подорожують щодня (щотижня) між своїм домом і місцем роботи (навчання), розміщеним за кордоном. Вони не залишають звичного середовища і не вважаються туристами.

Інвестиції в туризм – це розміщення капіталу інвесторів у туристичному бізнесі з метою одержання прибутку. Оскільки капітал є одним із головних факторів виробництва, можливості туріндустрії виробляти продукти прямо залежать від обсягу капіталу, який інвестується.

Індустрія гостинності – представляє сферу підприємництва, що складається з таких видів обслуговування, які спираються на принципи гостинності, зокрема щедрість, дружність по відношенню до гостей, релігійна, расова, мовна толерантність тощо.

Індустрія туризму – це система взаємопов'язаних сфер діяльності, до яких відноситься проживання в готелях визначеної категорії та

харчування, транспортне та екскурсійне обслуговування, надання страхових послуг та послуг туристичних агенцій.

Інклюзив-тур – групова туристична подорож за заздалегідь визначеним маршрутом та попередньо оплаченими транспортними та деякими іншими послугами.

Інформаційні туристичні ресурси – сукупність форм і видів інформації про конкретну територію чи об'єкти, про історію території, про культуру, природу і населення, отримана туристами безпосередньо під час подорожі, у процесі підготовки до неї чи після подорожі, а також інформація про розташовані на туристичному маршруті матеріальні об'єкти, які володіють історичною, художньою, науковою чи пізнавальною цінністю; відомості про топоніміку міст, сіл, селищ, природних урочищ, пов'язані з ними легенди і міфи, а також присвячені їм літературні твори, наукові праці, путівники, карти, художні альбоми, фотографії, аудіо- чи відеопродукти, і про тих, хто володіє необхідною інформацією та вміє передати цю інформацію в цікавій для туристів формі.

Каньйонінг – спортивне проходження водоспадів і каньйонів з використанням спелеологічного спорядження та техніки. К. останніми роками набув поширення у Франції, Іспанії.

Кемпінг – літній технічно обладнаний табір для автотуристів (наявність зв'язку, водопроводу, можливість технічного огляду автомобілів).

Кластер – це галузеве, територіальне добровільне об'єднання підприємницьких структур, які тісно співпрацюють із науковими (освітніми) установами, громадськими організаціями та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентноздатності власної продукції і сприяння економічному розвитку регіону.

Кліматичний сезон – відрізок часу, що виділяється на основі кількісних та якісних характеристик складових певних природних компонентів (клімату, гідрографічної мережі та ін.).

Кліринг – система розрахунків за послуги, що базується на обліку взаємних вимог сторін, які беруть участь у розрахунках.

Конгресний туризм – невпинно зростаючий сегмент туристичного ринку, орієнтований на проведення і обслуговування конгресів, симпозіумів, з'їздів, конференцій, зібрань.

Круїз – морська або річкова туристська подорож, як правило, по замкненому колу на одному теплоході за встановленим маршрутом із зупинками в місцях, що викликають певний інтерес у туристів або у відправних пунктах екскурсій.

Курортна зона – територія зі сприятливими для відпочинку та лікування кліматичними умовами та високою естетичною привабливістю

пейзажу (морські, озерні, річкові узбережжя, бальнеологічні комплекси на базі термальних і мінеральних джерел).

Курортний збір – податок, що встановлюється місцевою владою курортів і збирається з усіх відвідувачів, які прибувають на ці курорти та користуються будь-якими засобами розміщення.

Лотель – рекреаційне підприємство, призначене для занять кінним туризмом та спортом. Організовується на діючих турбазах (турбазах-готелях), де створюються пункти прокату.

Міжнародний відвідувач – будь-яка особа, яка подорожує в країну, що не є країною її звичного місця проживання, і перебуває поза межами свого звичного середовища протягом терміну, що не перевищує 12 місяців, головною метою поїздки при цьому не є заняття оплачуваною діяльністю з джерел у відвідуваній країні.

Міжнародний подорожуючий – будь-яка особа, яка подорожує за межами країни свого місця проживання, незалежно від мети подорожі та засобів транспорту, що використовуються, навіть якщо ця подорож здійснюється пішки.

Міжнародний (світовий) туризм – це реалізація комплексу туристичних послуг на території країни, в яких їх споживач є іноземним громадянином, причому отримання зазначених послуг є основним цільовим призначенням перебування споживача у цільовій країні, де він веде оплачувану діяльність.

Мотель – готель для автотуристів, розташований на автостраді. Традиційно обладнаний гаражем, станцією технічного обслуговування та іншими необхідними службами.

Мультиплікатор Кейнса – показник (індекс) непрямого впливу надходжень від туризму на розвиток економіки певного регіону.

Національний природний парк – територія, на якій представлені одна чи кілька екосистем, в основному мало або зовсім не змінених людиною, що становлять науковий, освітній, рекреаційний та естетичний інтерес.

Пасивний туризм – виїзд туристів, який виражається відпливом національної грошової одиниці з країни їхнього постійного місця проживання. Потоки міжнародних платежів за такими туристичними операціями позначаються на пасиві платіжного балансу країни – «експортера» туристів.

Пекідж-тур – будь-який тур (індивідуальний або груповий), що складається з деякого набору послуг (перевезення, розміщення, харчування, екскурсії тощо), загальна продажна вартість якого дорівнює сумі вартості його елементів.

Подорож – поїздка або пересування пішки до іншої, ніж постійне місце проживання, місцевості або країни з будь-якою метою, що включає заняття, що оплачується, в цій місцевості або країні.

Подорожуючий (мандрівник) – будь-яка особа, яка подорожує між двома і більше країнами чи між двома і більше місцевостями в межах країни свого звичного місця проживання.

Рекреаційне навантаження – показник, що характеризується кількістю рекреантів на одиницю площі за певний період.

Ротель – установа туризму, що призначена для літнього відпочинку автотуристів, які подорожують на автомобілях з трейлерами або в кемперах.

Рьокан – готель у традиційному японському стилі. При вході відвідувачі скидають взуття та взувають традиційне японське.

Сегментація туристичного ринку – поділ потенційного ринку на однорідні групи – сегменти.

Сезонність – стійка (щорічна) повторюваність змін умов рекреації певного регіону, що впливає на циклічність надання турпослуг.

Спелеотуризм – один з видів активного туризму, основним фактором розвитку якого є наявність спелеоресурсів (печери, підземні озера та інші карстові форми).

Суб'єкти туристської діяльності – це підприємства, заклади, організації незалежно від форм власності, а також фізичні особи, які зареєстровані відповідно до чинного законодавства на здійснення діяльності з надання туристичних послуг.

Тур – комплекс послуг розміщення, перевезення, харчування туристів, екскурсійних послуг, а також послуг гідів-перекладачів та інших послуг, наданих залежно від цілей, подорожі.

Туризм дальній – поїздки, що вимагають витрати часу на проїзд до місця призначення літаком – більш ніж 4 год., автомобілем – 4 дні, теплоходом – 4–5 днів.

Туризм діловий – тимчасові відрядження зі службовою метою, включаючи участь у конференціях, конгресах тощо без отримання прибутку в місці відрядження.

Туризм екологічний – складова рекреаційної діяльності, за якої негативний вплив на природне середовище та його компоненти є мінімальним. Т. е. передбачає гармонійне єднання людини, засобів рекреації, природного середовища.

Туризм екскурсійний – поїздки тривалістю не більш 24 годин, як правило, без ночівлі.

Туризм заохочувальний (інсентів-туризм) – туристські поїздки (як правило групові), що надаються адміністрацією підприємств та установ своїм співробітникам на пільгових умовах або безкоштовно як премії за високі виробничі показники.

Туризм круїзний – туристські поїздки з використанням транспортних засобів не тільки для перевезення, але й як засобу розміщення, харчування, розваг тощо.

Туризм соціальний (соціально орієнтований туризм) – туризм, що субсидується коштами, виділеними на соціальні потреби.

Туризм стаціонарний – групові або індивідуальні поїздки без активного пересування за маршрутом з перебуванням в одному або двох місцях призначення з оздоровчими та пізнавальними цілями.

Туризм «третього віку» – поширена у високо розвинутих країнах модель соціального туризму людей, що досягли пенсійного віку.

Туристична індустрія – сукупність готелів та інших засобів розміщення, засобів транспорту, об'єктів харчування, об'єктів і засобів розваги, об'єктів пізнавального, ділового, оздоровчого, спортивного й іншого припинення, організацій, що здійснюють туроператорську і турагентську діяльність, а також організацій, що надають екскурсійні послуги й послуги перекладачів.

Туристична послуга – результат діяльності туристичного підприємства із задоволення відповідних потреб туристів і екскурсантів.

Туристичне споживання – це витрачання доходу, створеного індивідуумами, з метою придбання туристичних товарів і послуг для задоволення визначених туристичних потреб чи бажань у конкретному місці призначення у визначений час.

Турист – це споживач, який отримує (використовує) туристичну продукцію як рекреант.

Туристичні ресурси – природні, історичні, соціально-культурні об'єкти, що включають об'єкти туристичного показу, а також інші об'єкти, здатні задовольнити духовні потреби туристів, сприяти відновленню і розвитку їхніх фізичних сил.

Туристичний експорт – це вивезення з країни туристських вражень, яке супроводжується одночасним ввезенням туристом грошей у цю країну.

Туристичний імпорт – це ввезення в країну туристських вражень, яке супроводжується одночасним вивезенням туристом грошей з цієї країни.

Туристичний попит – це сукупність туристичних благ, послуг і товарів, які туристи схильні придбати за визначеного рівня цін.

Туристська група – група людей, об'єднаних прагненням здійснити туристську подорож за обраним маршрутом.

Туристська зона – територіально-туристське утворення, яке об'єднує окремі туристські регіони, райони, вузли, комплекси, центри.

Туристська інфраструктура – сукупність шляхів сполучення та місць розміщення, транспортних засобів, комунікацій та різних установ, необхідних для стабільного функціонування туристських комплексів.

Туристська місткість об'єкта – місткість об'єктів туристського господарства, що визначає максимальну кількість туристів, які одночасно користуються об'єктами туристської інфраструктури і не викликають зменшення набору та рівня туристських послуг.

Туристська місткість території – максимальна кількість туристів, що одночасно перебувають на даній території і не викликають порушення природної рівноваги.

Туристська сезонність – щорічна зміна в активності туристської діяльності (зумовлена зміною пір року), що проявляється в коливанні чисельності туристів.

Туристська спеціалізація – професійна або вікова однорідність туристських груп.

Туристський маршрут – шлях, порядок подорожі тургруп через певні пункти проходження за заздалегідь складеним графіком руху.

Туристський об'єкт – місце, що приваблює туристів завдяки своїм природним і штучно створеним рисам (природа, художні та археологічні цінності, кліматичні умови тощо).

Туристський обмін – одна з форм туризму на двосторонній чи багатосторонній основі за участю представників двох чи кількох країн, що передбачає перебування туристів за кордоном на безвалютній основі.

Туристський продукт – набір послуг, що входять у вартість туристської поїздки за певним маршрутом з комплексним обслуговуванням.

Туристський пункт – одиничний туристський об'єкт, первинна ланка туристського районування, функціонування якого базується на використанні природного (соціального) рекреаційного потенціалу місцевості (турбаза, кемпінг, мотель тощо).

Туристський сезон – період найбільш інтенсивного потоку туристів (наприклад, період червень-вересень в літній сезон).

Туристський транспорт – спеціалізований вид пасажирського транспорту, що функціонує самостійно і призначений лише для обслуговування туристів під час подорожі або перебування поза межами постійного місця проживання.

Туристські послуги – специфічний вид споживчих послуг, до яких входять послуги готельної сфери, підприємств громадського харчування, станції ремонту та обслуговування, пунктів прокату, підприємств розваг і відпочинку.

Туристські потоки – специфічний вид міграції населення в незначному часовому періоді без зміни постійного місця проживання, що здійснюється, як правило в рекреаційнотуристських цілях.

Туристські ресурси – сукупність природно-кліматичних, історико-культурних і соціально-економічних умов і ресурсів даної території.

Туроператор – туристська установа, що займається організацією внутрішніх та міжнародних туристських подорожей з різноманітним асортиментом послуг (дет. Про туроператора та турагента див. Закон України «Про туризм»).

Фіорд – (норв. fjord) довга, вузька морська затока, яка часто простягається далеко усередину узбережжя. Фіорд походить від затоплення морем долини колишнього льодовика.

Флотель (плавготель, готель на воді) – на відміну від ботеля, це рекреаційне підприємство сезонного типу, що функціонує повністю на плаву, з розміщенням спальних і громадських приміщень на дебаркадерах чи застарілих теплоходах (місткість 200-300 місць).

Фотосафарі – туристська поїздка з метою фотографування рідкісних тварин і рослин у природних умовах їх існування.

Шоп-тур – туристська подорож за обраним маршрутом у певний термін з комерційною метою.